

Людмила Студьонова

ОСЬ ДЕ, ЛЮДИ, НАША СЛАВА

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну.

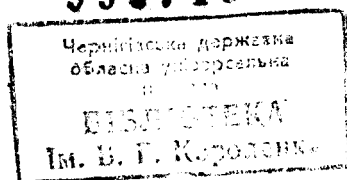
65.5(431)4/
9(c2)
C88

Людмила Студьонова

ОСЬ ДЕ, ЛЮДИ, НАША СЛАВА

(бесіди про Чернігівське козацтво)

999713

Ніжин

Видавництво "Аспект-Поліграф"

2004

ББК 63.3(4Укр)I
С88

Редактор А.Л. Курданов

Студьонова Л.В.

С88 Ось де, люди, наша слава (бесіди про Чернігівське козацтво).
– Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2004. – 172 с.
ISBN 966-8276-93-0

Ця книжка – скромна спроба зробити перший крок до вивчення історії Чернігівського району періоду Козаччини. Складається вона з п'яти бесід, в яких містяться відомості про походження козаків і ставлення до них чужинців, про утворення Чернігівського полку, сотень, сотенних сіл і містечок, про козацьку генеалогію і геральдику, про стан сотенного і полкового міста Чернігова.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, музейних і бібліотечних працівників, студентів, шкільних і вузівських викладачів, всіх, хто цікавиться історико-краєзнавчою літературою.

ББК 63.3(4Укр)I

Шановний читачу!

Козацька доба – славна сторінка нашої історії. Її відлуння й тепер помітне в народних традиціях, звичаях, назвах міст і сіл, навіть прізвищах та характерах людей. Наші прадіди-козаки засновували поселення, будували храми, започатковували мануфактурні підприємства, обробляли землю. А головне – з честю виконували найважчу і найпочеснішу місію – захищали свій народ.

Слово "козак" в українській мові здавна є синонімом слова "лицар", адже були вони справжніми лицарями честі і свободи. Із запорізької звитяги, як благодатного джерела, вибудовувались культура, характер і світогляд український, устремління народу бути господарем на власній землі.

На теренах нинішнього Чернігівського району базувалась не одна козацька сотня з центрами в сотенних містечках – Олишівка, Седнів, Роїще, Білоус, Слабін та ін. І більшість родин у нашому краї – козацького походження. Отож і повинні виховуватись у повазі до власної історії, серцем і розумом дотягуватися через століття до предків, які дали ріст розлогому родинному дереву, а самі неодмінно були вільними козаками.

Нехай і ця книга допоможе нам краще пізнати себе, не забувати і прагнути глибше дослідити нашу славу минувшину, щоб залишатися гідними нащадками славного козацького роду в оновленій незалежній Україні.

Голова Чернігівської
районної державної адміністрації
В.А. Сидоренко

Голова Чернігівської
районної ради
М.М. Кубрак

Бесіда перша,

в ході якої Ви дізнаєтесь про походження і значення козаків в історії України, про устрій козацької республіки, про ставлення чужоземних мандрівників до українських козаків, про козацький побут і звичаї

При всіх розбіжностях, українські історики схиляються до того, що козацтво в Україні зародилося у XVI ст. То був період польсько-литовського панування.

На думку Пантелеймона Куліша, становленню козацтва сприяла розкіш у панському побуті. Пани витрачали незліченні кошти на нові замки, багате вбрання, породистих коней, коханців і коханок, придворні інтриги. Як наслідок – пани розорялися. Щоб якось вижити, знаходили орендарів, котрі робили все, аби залізти у кишеню до поселенця. Розгнівані люди почали збиратися у степах. Перш за все туди тікали реміснича молодь, неодружені парубки, мужчини, не пов'язані господарством і сімейними путами. За висловом Пантелеймона Куліша, *“бежала молодежь в казаки отовсюду, где домашний или общественный режим был им не по вкусу.”*

Обраного ватажка величали гетьманом, батьком. А він їх – дітьми. Козаки додержувалися такого правила щодо свого керівника: *“за удачу – честь и слава, хоть быть то было воровство; за неудачу – смерть: не позорь войска!”*¹ Тобто, до булави треба голови. Хто брав у свої руки диктаторську владу, той брав на себе усю відповідальність за помилки диктатури. *“Потому-то, – писав Куліш, – в гетманы казаки шли весьма неохотно; часто*

¹ Кулиш П. Воссоединение Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 64–65.

*были они принуждаемы выбрать любое: или смерть от своих товарищей, или диктаторскую власть над ними.”*²

Пантелеймон Куліш вважав, що у період свого створення козацтво дотримувалося прийомів татарської тактики, основою якої була швидкість пересування. Як і татарам, козакам служили коні. Поляки завжди перемагали своєю відвагою і мужністю, хоча їх було менше, ніж козаків, котрих Куліш називає піратами, бо вони здійснювали напади на турецькі кораблі, грабували квітучі бережжя Анатолії та Малої Азії. Здобиччю козаків ставали золото і срібло. За словами дослідника, нападники грабували багаті ярмарки, куди зліталися вірмени, греки, євреї. Повертались додому і смітили турецьким й татарським добром, сидячи в корчмі. Ставали чорноробами, ремісниками до наступного походу. Тому, на думку Куліша, у козацько-шляхетських війнах вирішувалося питання не державне чи міжнародне, а соціальне, причому лише місцеве.

А відомий історик Михайло Грушевський додержувався того, що в Україні народжувалася національна сила, котра мала переїняти на себе те, чого не зуміли досягти українські князі та пани. *“Не можна було того збагнути, – писав вчений, – з тодішнього несерйозного пограничного добичництва – козакування, або “козацтва”, як його тоді називали, котрим проявляла себе з початку та нова сила.”*³ Народжувалася вона тому, що кримсько-татарська Орда спустошила східні райони України, в тому числі і Чернігівщину. У писемних джерелах XVI ст. Михайло Грушевський знайшов свідчення того, що спустошені українські землі перетворилися на території з багатою дикою занедбаною природою. Земля давала дивовижні врожаї. Трава на пасовищах зеленіла настільки висока, що волів не було видно. Бджоли роїлися в дуплах дерев. Ріки переповнені рибою. У степах і лісах водилися дикі бики, коні, олені, кози. Їх забивали задля шкіри.

² Там само. – С. 138.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 171.

Навесні хлопці набирали повні човни яєць диких качок, гусей, журавлів, інших птахів. І все це відбувалося на терені Київського Полісся. Воно *“притягало до себе людей смілих і відважних, котрі не боялися йти в дикі степи, на зустріч Татаринowi – готові були битися з ним, аби тільки користати з багатства й свободи тої безпанської землі... Збиралися в ватаги, вибирали собі отамана, запасали зброї й усякого припасу і з ранньої весни рушали в степові “уходи”, щоб там господарити до пізньої осені, а потім з запасами меду, риби, шкір, коней та іншої худоби вертати “на волость”.*⁴ А вдома у мужчин все відбирали старостинські урядники. Найкраща здобич переходила до рук володарів замків. Тому деякі сміливці на зиму залишалися в степах. Поступово вони втягувалися в таке уходництво, і воно ставало засобом існування. Звалося все це, за словами М. Грушевського, козацтвом. А люди, що цим промишляли, – козаками. Займаючись степовими промислами, вони підстерігали татар, посланців московських або литовських з подарунками, вірменських купців і грабували їх. На думку історика, звідси й назва козацька. Він писав: *“... слово казак широко розповсюджене у народів турецького кореня; воно було уживане у Половців і досі вживається у турецько-татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й розбоям. Прикладалося воно до степових волоцюг татарських, перейшло й на наших українських”.*⁵ Українські степовики звуться козаками в історичних джерелах з кінця XV ст.

У придатних місцях козаки ставили собі “городці”, засіки або “січі” для відбиття татарських нападів. Утворився козацький союз із центром у Запоріжжі. Дніпровські пороги, неприступні плавні і ліси очеретів робили цю місцевість недосяжною для литовських і польських старост й турецьких галер з моря. Близько 1552 р. український князь Дмитро Вишневецький, відомий в народі як козак Байда, спорудив замок на острові Хортиця і посадив там козацьку залогу. Так з’явилася важлива прикордонна застава.

⁴ Там само. – С. 174.

⁵ Там само.

Дмитро Вишневецький, як політичний діяч, був переконаний, що козаччина, спираючись на Литву і навіть Туреччину, спроможна відіграти значну політичну роль і відстояти свої інтереси, роблячи їх спільними для кожної з держав.

Однак у другій половині XVI ст. становище помінялося. Відомий історик Володимир Антонович писав: *“Мабуть, якби той побут, в якому перебувало литовське князівство, поступово та спокійно розвивався, козаччина теж розвивалася б: виселенців прибувало б, козаччина збільшувалася б переселенцями з Московщини й інших земель, і Україна зробилася б селянською, самостійною збройною державою під авторитетом великих литовських князів. Але ж історичні відносини у Литві у другій половині XVI ст. змінилися, і козацтво зразу зайняло роль опозиції. Та велика переміна, що вплинула на устрій козаччини, це – Люблінська унія (1569р.).”*⁶

За цим документом було введено польське право по всьому великому князівству Литовському і в руських землях. Воно стало обов'язковим. Якщо за литовським законодавством українські селяни були вільними людьми, орендарями землі та її господарями з часом, то після ухвали Люблінської унії селяни ставали кріпаками польських панів, бо на терені Польщі панувало кріпацтво. А з козацтвом відбулася дивовижна історія. Річ у тім, що польське право не знало такого стану, як козаки. Уряд не знаходив рішення, куди ж їх приписати. Серед шляхтичів, міщан і селян-кріпаків козаки здавалися білими круками. Потім стало зрозумілим, що над ними немає начальства. І тоді, як пише Антонович, вихід знайшов польський король Стефан Баторій. Оскільки він мав право наймати для себе на військову службу чужинців, то такої честі удостоїлись українські козаки. За наказом польського короля утворилося шість козацьких регулярних полків. Польський уряд дозволив козакам обирати собі начальників.

⁶ Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991. – С. 25.

Для поляків це був старший запорізького війська, а для українських військовиків – гетьман.

Економічний стан України значно погіршився, що змусило козаків піднятися на боротьбу проти польського гноблення. До козацького війська приходили не лише кріпаки-утікачі, а й слуги, котрих пани вигнали за крадіжку, маленькі володарі землі біля багатих замків, що несли тут гарнізонну службу, безземельні шляхтичі. *“Це був деморалізований елемент, – писав Володимир Антонович, – і через те небажаний, але їх прийняли козаки, і вони прискорили вибух козацького повстання”.*⁷

Перше повстання під проводом Криштофа Косинського [безземельний шляхтич, що знайшов пристановище серед козаків], спалахнуло і завершилося під Житомиром 1591 року. Козацькі літописи відзначали: *“...з тих пір війна між козаками і ляхами почалась”.*⁸

Поступово народ увірував у козацьку силу. Серед людей набули поширення пісні і перекази, в яких оспівувалися мужність і патріотизм козацького воїнства. До козацького війська приходили парубки, котрі ставали козаками на все життя. Козацтво упродовж 1591–1648 рр. стало руйнівною силою щодо існуючої системи суспільних відносин. Особливо це було характерним для Придніпров'я.

Сучасний дослідник українського козацтва, доктор історичних наук з Чернігова Сергій Леп'явко вбачає причину ось у чому: *“На відміну від Галичини, Волині і Західного Поділля, на Придніпров'ї не визріли внутрішні регіональні умови для покріпачення, ополчення та ін. Соціальна обстановка у цьому краю була зовсім іншою. Найяскравішим проявом цих відмінностей і реальним господарем Придніпров'я було козацтво. Воно змогло організувати велику систему оборони Придніпров'я від татар. Під козацьким патронатом проводилося швидке економічне освоєння*

⁷ Там само.

⁸ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 12.

великих земельних просторів. І вже на початку XVII ст. сучасники відзначали, що тут, поза межами традиційної волості, козаки “у великій державі свою удільну державу творять”. При такій ситуації стає зрозумілим, що будь-яке втручання у внутрішні справи цієї умовної “держави” викликало рішучий спротив.”⁹

Цю ж думку ми зустрічаємо і в творах Пантелеймона Куліша: “козаки были мучительным мозолем на ноге у поляков и турка”¹⁰ як розбійники. І в той же час історик виправдовує їх: мовляв, щасливих, тихих днів зовсім не було в Україні. Як тут не стати розбійниками. Хоча ніде правди діти: розбійничали обидві сторони – і поляки, і козаки.

Переконання Куліша полягало ще і в тому, що Польща була державою, сконцентрованою політичною одиницею. Козаки ж – лише військо, або громада, але державою ніколи не були і бути не бажали. Бо козаки вступали у боротьбу з “полноправным сословием”, аби вгамувати майновий інтерес і помститися за особисту образу. П. Куліш писав, що саме ці два фактори через півстоліття висунули Хмельницького “на его отважное дело”. З цією справою він так і не впорався – Україна не стала незалежною.

Однак звернемо погляд на чужинців, котрі відвідали українські землі доби козаччини і залишили протилежні спостереження. Так, Еріх Лясота, посол австрійського імператора Рудольфа II, прибув у Запорізьку Січ 1594 р. з метою залучити козаків до союзу європейських держав проти Турецької імперії. Посол привіз козакам в подарунок від імператора прапор і 8 тис. червінців. Запорожці також не залишились у боргу – надарували української екзотики. У своєму “Щоденнику” Еріх Лясота записав: “Вони [себто, козаки] мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматників.”¹¹

⁹ Там само. – С. 65

¹⁰ Кулиш П. Воссоединение Руси. – СПб, 1874. – Т. 2. – С. 13.

¹¹ Макаруч С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 151.

У посла визріло переконання, що козаків необхідно зберегти на службі австрійського імператора, бо це були хоробрі і сміливі люди, що з юнацьких років звикли до воїнських вправ. А з турками ж доведеться воювати років два. Українських козаків легше утримувати, ніж наймане військо з представників інших націй, так як вони мають свою амуніцію і зброю, якою добре володіють. Еріх Лясота бажав підтримувати дружні зв'язки із козаками ще з однієї причини. Його імператорська величність, великий князь Московський, через власних послів оголосив козакам, що вважає їх своїми слугами. Тому важливо було й австрійському імператорові не втрачати з ними тісних ділових контактів, аби не образити великого князя Московського. Інакше він не надішле допоміжного війська, як обіцяв, розірве із Віднем усі військові домовленості. *"...мне казалось необходимым, – писав Еріх Лясота у "Щоденнику", – оставаться в дружбе с этими людьми, обратившими на себя внимание не только Украины, т.е. Волыни и Подолии, где они имеют много приверженцев, но и Польши, дела которой находились тогда в таком положении, что казался неминуемым в ней большой переворот."*¹²

Еріх Лясота виявився правим. Козаки одержували одну перемогу за одною над турками і домоглися того, що береги Чорного моря ладні були визнати над собою владу Запорізької Республіки. Констатуючи цей факт, П. Куліш для переконливості цитує уривок з брошури земського писаря Криштофа Пальчківського: *"Уничтожить казаков по требованию неприятеля (турка) – дело безчестное. Украинская республика так уж прославилась по всему свету, что другие народы почитают ее за единственную твердыню и оборону нашего королевства, о чем я наслушался в Германии при дворе епископа вроцлавского и епископа саксонского."*¹³

¹² Кулиш П. Воссоединение Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 75.

¹³ Там само. – С. 275.

Здавалося б, Куліш визнав існування Української козацької держави. Проте тут виявилась його суперечливість: він дав зрозуміти, що для нього Запорізька Січ – щось одне, Україна – щось інше, поділяючи козаків на лівобережних дніпрян (між містами Остер, Ніжин, Лубни, Полтава) і на правобережних, котрі жили навколо міст Чигирин, Черкас, Брацлава, Вінниці, Ладижина, Умані, за Житомиром. За порогами, між Дніпром і Дністром, за словами П. Куліша, мандрували степами і луками козаки-жебраки, котрі утворили Запорізьку Січ. Вони складали головну опору усього козацтва, бо місця їхнього перебування не були відомі польській шляхті. *“Запорожье, – наголошував П. Куліш, – было убежищем и, так сказать, общим очагом казачества, и потому все казацкое войско, где бы оно не находилось, называло себя Запорожским.”*¹⁴

Сирійський же архідиякон Павло Алепський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія в його подорожі до Москви 1654 р. та під час повернення 1656 р. через Україну, свої враження занотував також у “Щоденнику”. Архідиякон був приємно здивований рівнем освіти українців. Жінки та їхні дочки, виявилось, вміють читати, знають порядок богослужіння та церковний спів. Священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони вешталися вулицями. Існують будинки для бідних та сиріт, є лазні, дзвіниці та вежі, навіть фонтани на майданах. Павло Алепський був у захваті від “країни козаків”. Він записав у своєму “Щоденнику”: *“...козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі.”*¹⁵

Турецький мандрівник Евлій Челебі відвідав Україну на межі 60-х рр. XVII ст. В його “Книзі подорожей” міститься такий запис про українських козаків та їхню мову: *“Вони стародавній народ, а*

¹⁴ Там само. – С. 159–160.

¹⁵ Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 160.

*мова їхня ще більше всеохоплююча і багата, ніж фарсі, китайська, монгольська і різні інші”.*¹⁶

Не всі чужинці давали таку приємну характеристику козацькій державі. За приклад згадаємо книгу П'єра Шевальє “Історія війни козаків проти Польщі”(1663).¹⁷ Автор 1646 р. командував загоном українських козаків, котрі перебували на службі французькому королю. Пізніше, у 1648–1654 рр., – секретар французького посольства у Польщі. Так от, цей самий Шевальє, написав, що війну розпочали козаки, а не поляки. Тому і назву книги обрано не випадково. Походження слова козак пояснює словом коза. Козаки, за описом автора, – це волоцюги, вояччина, що багато разів піднімала заколоти, чинила спустошення. У французького дипломата були послідовники в особі Пантелеймона Куліша та Опанаса Шафонського. Під впливом останнього опинився інший історик – Олександр Рігельман. Всі троє життям і діяльністю пов'язані з Чернігвщиною. Так, Опанас Шафонський, автор книги “Опис Чернігівського намісництва”, відносив козаків до дармоїдів і розбійників. Вони для нього – збіговище усілякого наброду, який постійно перебував у стані гультьяйства, пияцтва і невігластва. Однак у розділі про малоросійські чини Шафонський вирішив обґрунтувати право нащадків української старшини зрівнятися зі становищем російських дворян. Тому й написав, що за вдачею *українці більше подібні до німців, аніж до росіян, що в українській мові дуже багато запозичень з німецької(!)*. Гадаємо, П'єр Шевальє ніколи не був би у згоді із Шафонським. Адже він писав, що *Україна означає окраїну Польської держави, а мова козаків – це один з польських діалектів.*

Не можна не погодитися з висновком сучасного дослідника персонального складу та генеалогії козацької старшини Володимира Кривошея: *“На початку XVII ст. чітко простежуються кілька основних джерел формування українського козацтва:*

¹⁶ Там само. – С.162.

¹⁷ Книгу перевид. укр. мовою 1993 р.

а) діти козаків (так звані козаки старовинні); б) вихідці з привілейованих верств (шляхта, бояри); в) покозачені посполиті і міщани; г) вихідці із духовного стану.”¹⁸ На його думку, всі ці джерела були активними учасниками складних процесів “української революції та громадянської війни XVII ст.”, які відбувалися на теренах козацької держави – Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.¹⁹ Сюди ж прийшла національно-визвольна козацька війна 1648 р. на чолі із Богданом Хмельницьким. Його усюди підтримувало місцеве населення, бо від поляків не було спасу. Микола Костомаров, а за ним і Володимир Антонович, вважали, що Хмельницькому бракувало політичного виховання, і тому він лише підніс прапор повстання свого народу, але не знав, що робити далі.

Протилежну оцінку гетьмана знаходимо у польського історика Кубалю, який відзначав, що на долю Хмельницького випала важка задача. Україна з усіх боків мала відкриті кордони. Не було вишколеної інтелігенції та засобів могутньої старої держави. “...війна, фінанси, публічне господарство, адміністрація, відносини до сусідніх держав, – писав Кубалю, – все це треба було лише створити, все те лежало на його голові. Мусив добирати і привчати людей вникати в найдрібніші подробиці. А коли війсьсько не мерло з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів, зручних агентів, коли ніколи не бракувало йому грошей...то це була його особиста заслуга... у вирішальні хвилини не вагався – всюди могутня воля і залізна рука...”²⁰

Деякі історики схильні вважати, що 1648 р. у Хмельницького не було ясного політичного ідеалу, бо він шукав згоди з поляками. Сейм задовольнив його бажання і обрав королем Яна Казимира. Коли ж козаки на чолі із своїм гетьманом зрозуміли, що їм відводиться лише роль найманого війська, навесні 1649 р. знову

¹⁸ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси іст. козац. полків. – К., 2002. – С. 57.

¹⁹ Там само.

²⁰ Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991. – С. 80.

спалахнула війна. Потім настав час Зборівської угоди, згідно з якою від Польщі відділилася Україна – Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства, козацька держава. Козаками було визнано 40 тис. реєстрового війська. Польща щось втратила, але український народ нічого не придбав. Зборівська угода передбачала повернення в Україну польських панів, системи закріпачення селян. Це викликало обурення. Незадоволеною виявилася й українська шляхта. Упродовж року Хмельницький стримував народний вибух. За цей час він намагався встановити федеративні зв'язки України з південними князівствами на зразок Швейцарії,

Б. Хмельницький

однак все виявилось марним. У 1651 році знову розпочалася війна з Польщею. Військові дії носили млявий характер до тих пір, поки півмільйона українців і поляків не зішлись під Берестечком. З одного боку – козаки і сто тисяч татар, з іншого – озброєна шляхта і польські регулярні війська. Сили виявились не рівними. Хмельницький поїхав до турецького хана на переговори, а той захопив Богдана у полон. Козаки обрали наказним гетьманом Івана Богуна. Проте хід Берестецької кампанії завершився пора-

зкою козаків. Володимир Антонович писав, що і польські, і сторонні історики схилилися до того, що козаків побито від тридцяти до сорока тисяч. Здавалося, що козацтву ніколи вже не піднятися, що його справа загинула.

Несподівано Хмельницький опинився на волі і повернувся в Україну. І знову навколо нього зібралися численні козацькі сили. Обидві сторони, замучені боротьбою, змушені були підписати другу мирну Білоцерковську угоду у вересні 1651 р. За цим документом Київське воєводство залишалося за козаками, а Подільське і Брацлавське зайняли польські війська. За рік, 1652 р., Хмельницький порушив домовленості і здійснив під Батогом на-

пад на польський обоз. Козаки вирізали поляків. Так починається новий виток війни, який триває два роки. Хмельницький же намагається налагодити на цей раз федеративні зв'язки з Москвою. Одне за одним посольство веде переговори з російським царем Олексієм Михайловичем щодо скликання *земського собору*, на якому обговорити пропозицію Хмельницького про з'єднання з Москвою.

Російський цар вагається. Вагається і московський уряд. І ці вагання тягнуться два роки. А війна України з Польщею продовжується. Нарешті Олексій Михайлович вирішує, що треба прийняти план Хмельницького. Так Україна підійшла до Переяславської угоди, яка відбулася 8 січня 1654 р. Автономне політичне і правове становище України в складі Російської держави визначили так звані *Березневі статті 1654 р.* Більшість пунктів цього документу залишилися неясними. Так, не було сказано, хто і як управлятиме фінансами України, чи матиме гетьман права вести переговори з чужими державами, чи має право московське військо входити в українські міста. Однак чотири гарнізони з воєводами були впущені до Чернігова, Ніжина, Києва і Переяслава. Документ визнавав лише два місцеві стани — козацький і міщанський. Перелік тільки цих недовіків *Березневих статей* спонукав істориків дійти висновку, що документ складений на швидку руку.

Пантелеймон Куліш і Володимир Антонович звинувачували Хмельницького у тому, що з боку козаків "*справу поведено зовсім недбало і нерозумно.*" Московський же уряд виявився добре підготовленим у дипломатичних зносинах. Тому-то Переяславська рада не гарантувала Україні автономію.

Після смерті Богдана Хмельницького в історії козаччини настає сумний період, названий істориками Руїною. Володимир Антонович виділив дві групи людей, на які поділилася козацька громада: перша бажала жити під протекторатом Польщі, друга — під протекторатом московського царя. Москва радо зустрічала пред-

ставників цієї групи, надавала їм військової допомоги. Таким чином поступово знищувалися автономічні права України. Гетьманом було дуже легко стати, тому що у Переяславських пунктах не було визначено, від кого залежить вибір гетьмана і хто має право його обрати. Гетьманський уряд очолювали різні люди і політики.

Так, Іван Виговський додержувався польської орієнтації. Народ не підтримав його, коли гетьман 6 вересня 1658 р. провів Гадяцьку умову, згідно з якою воєводства Чернігівське, Київське і Брацлавське оголошувались державою вільною і незалежною, з'єднаною з Польщею за назвою Великого князівства Литовського.

А Іван Брюховецький, котрий належав до прихильників Москви, підписав там угоду, яка стала корисною лише йому. Він погодився віддати всі українські міста царським воєводам і зробити перепис населення. Вся казна, що перебувала в його руках, мала перейти до рук центрального уряду. Однак Брюховецький не встиг завести нові порядки. Козацька старшина, простий народ

скинули і вбили гетьмана. Разом з ним упав і престиж запорожців. Кандидати на посаду гетьмана із Запоріжжя вже не вважались надійними.

Петро Дорошенко негативно ставився і до польського, і до московського протекторату. Він спирався на турецький уряд, під владою якого перебували румунські землі і досягли неабиякого порядку. Однак гетьман Дорошенко не врахував того, що українські козаки двісті років вели боротьбу із мусульманським світом. Тому його справа не мала успіху.

П. Дорошенко

На прикладі політичних уявлень цих трьох гетьманів Володимир Антонович показав усю суперечливість подій, що відбувалися на терені козацької України під час підписання Переяслав-

ської угоди і після неї. Нам здалися висновки історика слушними і сьогодні. Ось чому вони заслуговують на увагу читача.

“Кінчається Руїна дуже оригінальним і дипломатичним фактом, – писав Володимир Антонович. – Усі три держави, що вели поміж собою боротьбу на Україні, втомилися. Російський уряд, заволодівши цілком лівобережною частиною України, відрікається від решти, думаючи, що так йому краще буде. Інші держави, дуже втомлені боротьбою, на цьому заспокоюються. Як наслідок примирення між державами лишилися дві умови. Перша умова 1667 р., це так званий Андрусівський мир, після якого Україна розділилася Дніпром на дві частини, на правобережну і лівобережну. Перша дісталася Польщі, друга Москві. ...Другу умову зроблено у вісімдесятих роках – трактат московський 1680 р., бахчисарайський 1686 р., де всі держави згодилися на ось що: великий шмат України – південно-східна частина Київщини від Трипілля до Звенигородки і сучасної Херсонщини [друга пол. XIX ст. – Л.С.] лишають пустелею. Номінальне право лишалось за Польщею, фактично ж ніхто не мав права там оселитись. Це штучна політика, яка зветься тепер “робити собі буфер”.²¹

На думку все того ж Антоновича, поворот в історії України починається під час гетьманування Івана Мазепи. Він прийняв булаву від Івана Самойловича, котрий робив усе, аби догодити московському урядові. Проте став жертвою доносу і загинув. Михайло Грушевський додержувався іншої думки. Він писав: *“Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу – многоважного часу, коли рішалася доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648–49 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою будували нову неволю українського народу, що зїла потім всі останки й початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами – присвоюванням земель і поневоленнем люду.”²²*

²¹ Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991. – С. 101.

²² Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1998. – С. 363.

Щоб не переобтяжувати читача новими іменами істориків минулого і сьогодення, підсумуємо те, що вони написали про Івана Мазепу. Більшість з них додержується того, що гетьман доклав багато зусиль, аби створити заможну аристократію, яка здатна б була добути для України автономію. Про це засвідчують численні універсали, підписані Іваном Мазепою. Інакше кажучи, він прокладав шлях культурному, цивілізованому українському дворянству в особі козацької старшини. Гетьман відкривав нові школи. Дорожив Києво-Могилянською академією: наділив її маєтностями, підняв до значення університету. У Чернігові опікувався колегіумом. Вкладав значні кошти на зведення храмів, зокрема й на Чернігівщині. Іван Мазепа увійшов в історію України як значний культурологічний діяч.

Проте народ не розумів того, що робив гетьман. Вибухнули повстання під проводом Палія і Петрика, які завершилися поразкою. Засліплений ідеєю створення в Україні аристократичної держави, Мазепа покладав великі надії на шведську кампанію. Однак, чим все закінчилося, добре відомо. Мазепа переконав себе в тому, що в разі перемоги шведів над Петром I, Україна отримає статус самостійної держави. У цьому була його фатальна помилка. Гетьман змушений був із усією старшиною перейти на бік шведського короля Карла XII.

А російський монарх почав мститися Україні. Гетьманів і полковників за наказом Петра I тепер призначав уряд. Більшість полковників – росіяни. Царським фаворитам роздавалися українські маєтності. Так, відомий князь Меншиков отримав у спадок володіння у Гадячі, Батурині, Почепі. Серед інших – графи Шереметьєви, Шафірови тощо. Петро I кинув козаків на тяжкі роботи по зведенню системи земляних валів для захисту російських кордонів від татарської навали. Будували козаки у важких умовах і канали до Ладозького озера.

Після Мазепи гетьманом став Іван Скоропадський, добра, покірна російському урядові людина. Потім – Павло Полуботок, покараний у Петербурзі за зраду. Опісля – миргородський полков-

ник Данило Апостол, при якому Україні повернули частку незалежності: полкову адміністрацію, фінансову справу. На жаль, новий гетьман швидко помер і все прийшло на круги своя.

Петро I

За часів імператриці Анни Іоаннівни запанував німецький порядок. Київським генерал-губернатором було призначено фон Вайсбаха, який мало чим відрізнявся від канцлера Росії Бірона. Німецькі військові розібрали кращі українські землі, фінанси, втручалися в діяльність місцевої адміністрації. Правда, існувало так зване “Малороссийское правление”, але воно було безсилим перед німцями.

Востаннє Україна отримала автономію на чолі із гетьманом за часи царювання Єлизавети Петрівни. Найближчим чоловіком до неї був українець Олексій Розумовський, народжений у с. Лемеші на Козелещині. Він дуже прихильно ставився до свого народу. Під його впливом Єлизавета Петрівна дозволила знову вибрати гетьмана. Ним став Кирило Розумовський, молодший брат Олексія, людина освічена, вихована за кордоном.

Гетьман був головнокомандувач військами, суддею, адміністратором. Він мав право збирати податки з торгівлі, промислів та ремесел. Тривалий час гетьманські особисті і військові гроші лічилися разом. Відрізняли їх лише при Данилі Апостолі. Тоді ж з'явилася нова посада генерального підскарбія – міністра фінансів, говорячи сучасною мовою. *“Гетьман і вся козацька старшина не одержували пенсії, – писав Володимир Антонович, – а брали платню натурою. На Вкраїні були маєтності, підписані на булаву.”*²³ На Чернігівщині, наприклад, це був Батурин із селами

²³ Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991. – С. 121.

навкруги і велика Шептаківська волость. Доходи з них і складали так звану гетьманську пенсію.

Урядом, що утворився навколо гетьмана, називалася генеральна козацька старшина. До неї входили: генеральний обозний, генеральний писар (начальник генеральної канцелярії), старшини (по два разом) для різних робіт, генеральні судді (до двох), генеральний осавул, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний.

Д. Апостол

Генеральний обозний був другою людиною після гетьмана: начальник штабу, головний поліцейський під час походів та інтендант, командир над гарматниками. Замість зарплатні мав рангову маєтність на 400 дворів.

Генеральний писар керував канцелярією, яка складалася із старших і молодших канцеляристів, випускників Києво-Могилянської академії. Головні атрибути писаря – печатка і каламар. Через його руки проходили універсали гетьмана, інші важливі державні документи. Рангові маєтності писаря – 400 дворів.

Генеральний суддя очолював генеральний суд – апеляційну інстанцію від сотенних і полкових судів. Важливі справи з магістратів, або земельні справи входили лише до генерального суду. Рангові маєтності генерального судді – 300 дворів.

Генеральний осавул – особа, що виконувала особливі доручення гетьмана. Мав рангову маєтність на 200 дворів.

Генеральний хорунжий охороняв військові хоругви, носив їх на парадах і в походах. Мав рангову маєтність на 200 дворів.

Генеральний бунчужний носив клейнод гетьманської влади бунчук (запозичений у турків) – довгий кий, до якого прив'язувалося декілька кінських хвостів. Мав рангову маєтність на

200 дворів. При Мазепі бунчукові товариші складали почесну охорону гетьмана.

Територія України поділялася на полки [або провінції], на чолі яких стояв полковник із своєю полковою старшиною: полкові обозний, писар, суддя, осавул, хорунжий. Кожен мав установлену рангову маєтність. Клейноди полковника: хоругви, бунчук і пірнач із металевих листків.

І. Самойлович

Полки поділялися на сотні на чолі із сотником, який мав адміністративну і військову владу. При ньому були сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий і окремих урядник, міський отаман, начальник поліції сотенного містечка.

Головним станом населення України визначався козацький. Потім – посполиті селяни, для яких Хмельницький домігся особистої свободи

від московського уряду, а також міщани – мешканці полкових і сотенних міст. Вони обирали собі міських отаманів. Але були міста, якими управляли не міські отамани, а магістрат на чолі із війтом. На Лівобережній Україні таких, так званих Магдебурзьких, міст було десять: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Малин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський. Вони брали активну участь у виборі гетьмана. Важливо сказати ще про один стан. Це – шляхтичі. Вони жили на території північної Чернігівщини. Прилучилися до повстанців Хмельницького. За це він затвердив їхні права. А при Остерському та Любецькому замках розкинулися старі боярські села, за якими поляки визнали шляхетство. Пізніше бояри-шляхтичі приписалися до козаків, а Хмельницький надав їм земельних прав без станових.

Таким був український устрій, коли на царському троні у Росії запанувала Катерина II. Гетьман України Кирило Розумовський прихильно поставився до нової цариці. Між ними встановилися добрі стосунки і це значною мірою вплинуло на не здійснення деяких політичних планів імператриці щодо України. Однак наприкінці 1763 року, розповідає Михайло Грушевський, сталася неприємна для Розумовського пригода. Козацька старшина склала на ім'я Катерини II прошеніє, у якому пропонувалося зробити гетьманство спадковим, аби воно залишилося за Розумовськими. Адже Хмельницький передав булаву синові. Документ виявився настільки серйозним, що генеральна старшина не зважилася його підписати. Свої прізвища під прошенієм залишили самі полковники. Тому його і не відправили Катерині II.

А тим часом вона читала записку соратника Розумовського Григорія Теплова про старшинські зловживання, *“а zarazom доводило ся, що Українці такі ж “Россіяне” як і Великороси, тільки через недбальство київських князів відокремили ся, і їх без церемонії можна назад в усім об’єднати з Великоросами.”*²⁴ Коли ж цариця дізналася ще і про козацьке прошеніє, то заявила Розумовському, що він не може бути гетьманом України. Аби не трапилось гіршого, він добровільно зрікся гетьманства, про що оголосив царський маніфест від 10 листопада 1764 року. Про вибори нового гетьмана нічого не сповіщалося. Навзаєм Розумовський одержав нечувану пенсію [60 тис. руб. на рік], величезні маєтності – Гадяцький ключ і Биківську волость.

Упродовж 1764–1782 рр. відбувалася ліквідація Запорозької Січі, Гетьманщини, а з нею і полково-сотенного устрою України. Натомість утворилися три намісництва – Чернігівське, Київське і Новгород-Сіверське. Скасовано козацьку службу. Козацькі полки стали називатись карабінерськими, а слобідські перейменовано на гусарські. Полковників звільнено зі служби і надано чин брига-

²⁴ Грушевський М. Ілюстрованв історія України. – К., 1990. – С. 455.

дира. Козаки перетворилися на вільних селян, яких брали на військову службу до карабінерських і гусарських полків.

У 1783 р. українські селяни стали такими ж кріпаками, як і московські. Українські міста зрівнялися з московськими, а українські дворяни з московським дворянством. У 1786 р. закінчено скасування церковної автономії.

Чому так сталося? Чому українські громадяни мовчки прийняли реформи Катерини II, а панство дуже швидко забуло свою стару Гетьманщину? На наш погляд, краще за Володимира Антоновича ніхто не висловився з цього приводу. Він писав, що у політичних справах *“мале значення має фізична сила; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб народ зміг досягнути свою мету, інакше сам народ віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Якщо культура не підготувала народ до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити.”*²⁵ Саме тому, зауважив історик, провалилася неаполітанська національно-визвольна боротьба, як і українська, і лише в одній Англії вона мала успіх.

Так сумно завершилась історія українського козацтва, трагедія якого полягала в тому, що козацьким лідерам не вдалося втілити в життя головну ідею українського народу, бо бракувало політичної культури, переконань, витримки. Особистий егоїзм виявила козацька старшина, коли за будь-яку ціну намагалася стати шляхтою. Це — захоплення чужої землі, перетворення козаків на кріпосних селян, шукання протекції у центральній владі засобами доносів, наклепів і брехні. От і занапастилася ідея створення незалежної, самостійної, вільної, багатой козацької держави, імення якій Україна.

Політичні уроки козацтва — це справа політиків. Ми ж поговоримо про козацький побут, за яким живуть українці і сьогодні. Почнемо з того, що під час впровадження кріпацтва в Україні 1783 р. козаки не підлягали закріпаченню. Жили відокремлено від селян,

²⁵ Антонович В. Коротка історія Козаччини. — К., 1991. — С. 91–92.

хоча були односельцями. У більшості своїй козаки володіли окремими хуторами. Знаковим моментом є те, що закони Російської імперії визнавали лише козаків Чернігівської і Полтавської губерній. Це були люди заможні. Відрізнялися вищою культурою, глибокою національною свідомістю, вільним козацьким духом.

Коли козак готувався йти у далекий і важкий похід, він робився надзвичайно поміркованим. Тоді, за словами французького історика і мандрівника Гійома Боплана, в поведінці козака не було нічого брутального. Лише одяг на ньому був грубий. Козаки мали звичку швидко збиратися для будь-якої справи. У цьому – їхня велика майстерність. Пантелеймон Куліш залишив такі спостереження: *“Панские дворни редко обходились без казаков, и по селам десятая хата наверное принадлежала казаку; ее легко было узнать по ее неустройству, как об этом поется в думе. Казаки, собираясь в поход, требовали все, что нужно для похода, распоряжались по праву сильного.”*²⁶ До того ж, на переконання дослідника, кожний козак – п'яниця. Поки тверезий, слова зайвого не витягнеш – скупий на слова. Але *“вдохновясь оковитою, открывает сердце свое приятелю со всем богатством чувств.”* Раділа козацька душа, коли зустрічала людину, з якою коли-небудь довелося випивати і за келихом доброго вина бесідувати про особисте і гетьманське.

Куліш в одному правий: український козак розумівся на горілчаних напоях. Мав власну винокурню, де варив просту горілку, пиво, вишнівку, слив'янку, горобинову настоянку на доброму, домашньому хлібному вині. Особливою повагою користувалася любисткова горілка, виготовлена з рослини любисток (заря). Напій з коринки, родзинок, калини, з медом називався варенухою. Його вживали теплим. До смаку козакові були й французькі, угорські, рейнські, інші іноземні вина. Під час дружнього застілля народжувались добре нам відомі тости: *“Вип'ємо, козаки, бо ми того гідні! Вип'ємо по третій, бо ж Бог любить трійцю! За*

²⁶ Куліш П. Воссоединение Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С. 30.

славу предків!" Так бувало, коли козаки табором ставали на короткочасний відпочинок. Коли ж до них гетьман виходив з свого шатра, вилазили козаки "з-під своїх возів; хто в кості грав, ховає їх у кишенях, хто пив – ховає пляшку, хто забагато випив, криється, щоб п'яним не лізти ясновельможному в очі. За це сильно карають. В таборі впиватися не вільно..."²⁷ П'яними у бій козаки ніколи не йшли.

Вживали також безалкогольні напої. Найулюбленіші: узвар із сушених груш і слив, різноманітні кваси – хлібний, буряковий, ягідний, виготовлений із соку дерев, квасний мед, ряжанка, лікувальні напої, які виготовлялися козацькими лікарями, чародіями, ворожбитами. Відомий український фітотерапевт і письменник Євген Товстуха, уродженець с.Макиївки Носівського району Чернігівської області, у книзі *"Кришталева чара"* розповів, що козаки вживали відвари і настої лікарських трав для поліпшення згортання крові, зміцнення нервів, при виникненні дизентерії, черевного тифу, інших захворюваннях травного тракту. Використовували козаки й горілчані настойки лікарських рослин для промивання свіжих і гнійних ран, лікування горла, ротової порожнини тощо.

Козацьке харчування було простим. Перш за все – це хліб і вода. З хлібом їли рідкі страви, картоплю, каші, свіжі огірки, фрукти, ягоди, кавуни. Перевагу віддавали житньому хлібу. Хліб пшеничний випікали на Різдво, Пасху і на весілля.

Головною ознакою козацького, а згодом українського, столу став червоний борщ з капусти, буряка, моркви, картоплі, пастернака, зварений у піст на олії. У святкові та недільні дні – на м'ясній юшці. Готували козачки і щавлевий борщ, а в літні спекотні дні – так званий холодник з молодого городнього буряка, зелені петрушки, кропу, зеленої цибулі, сметани. Їли охолодженим. Національною стравою стали вареники з сиром, смаженою капустою, вишнями, вареними й товченими сухофруктами, гороховим

²⁷ Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. – Львів, 1991. – С. 130.

пюре тощо. Вареники були окрасою святкового і недільного столу. А от галушки з прісного тіста, замішані на воді чи сироватці з яйцем, вживались козацьким товариством щодня на вечерю. Гарбузову кашу також їли щодня. Любили кашу з гречки, ячменю, пізніше рису. Куліш готували з пшоном на обід у польових умовах. Це була рідка польова каша. А вдома на вечерю її обов'язково варили густою. Не обходилась козацька родина й без гречаних млинців, налисників (млинці з борошна, начинені сиром, запечені із сметаною у макітрі у дні свят), дерунів (картопляних оладків), холодця або холодного (його готували на Різдво, Великдень, інші свята, коли забивали худобу). Такі продукти харчування, як свиняче м'ясо, сало, домашні ковбаси, кров'янки, стали синонімом українця. Салом затовкували або засмажували більшість страв. Жартували: *“Живу добре: сало їм, на салі сплю, салом укриваюсь”*. Із свіжого солоного сала й здору робили смалець і шкварки. Їли сало смажене, сало з часником, хліб із смальцем. Улюбленими рідкими стравами були юшки на зразок супів, м'ясних і рибних бульйонів. І, звичайно ж, пироги.

Своєрідним був й одяг козака. Детальний його опис знаходимо у монографіях доктора історичних наук Олени Апанович.²⁸ Перш за все – це **шаровари**, східного крою штани. На їх пошиття витрачалося до десяти метрів тканин. Трималися шаровари шнурком. З обох боків – прорізи кишені. Шаровари напускалися поверх чобіт так, щоб можна було бачити носок і закаблук. Зовні шаровари скидалися на великий мішок. Шаровари були зручними для їзди верхи.

Сорочки, вишиті червоними, чорними, синіми і білими нитками, хрестиками або гладдю, одягалися безпосередньо на тіло і заправлялися у шаровари. Козацька старшина носила сорочки з тонкого полотна, гаптовані шовком, сріблом або золотом.

На сорочку одягався **жупан**, стягнутий у талії, з фалдами, досить довгий, без запаху спереду, із стоячим коміром, з вертикаль-

ними прорізними кишенями і довгими, вузькими рукавами. Жупани шили з дорогих тканин. У реєстрових козаків вони були темно-бордового кольору. Вища козацька старшина вдягалась у золототканні і срібнотканні жупани.

Основне призначення **пояса** – підперезувати одяг. Козаки кріпили ланцюжками до пояса шаблю, порохівницю, сумку-лядунку, приладдя для паління, шкіряний футляр з ножами. За пояс вкладали пістолі. Полковники тримали пернач. Модними були шовкові довгі пояси, гаптовані золотими і срібними нитками. Їх закупували в Персії та Туреччині.

Верхнім одягом служив й **кунтуш** – довгий, з рукавами, розрізаними від ліктя або від плеча майже по всій довжині. Шився з найкоштовніших візерунчастих різних кольорів тканин. Підбивався дорогим хутром соболя, рисі, лисиці. Був одягом козацької старшини, шляхтичів, багатих міщан. Кунтуш, як і жупан прийшов в Україну з Польщі.

Суто українським одягом стали **свита і кожух**. Їх носили рядові козаки. Свита – з овечої вовни. Кожухи – білого кольору.

Кирея нагадувала плащ або накидку. Козаки носили її в негоді, одягаючи на свиту, кожух, кунтуш. Вироблялася кирея з грубого саморобного сукна сірого або чорного кольору.

Головний убір козака мав назву **шапка-шлик** у формі циліндра або зрізаного конуса. Замість дна – сукняний або шовковий, червоного кольору верх. Шапка мала широкий і високий смушковий опушек, який служив козакові за кишеню. “Шлик” зліва звисав у формі трикутника на наголовок шапки і закінчувався іноді золотими китицями.

Реєстрові козаки носили **шапки “мегерки”**. Цей головний убір виготовлявся з сукна, шовку або оксамиту. На ньому нашивалися галуни, канти, що сходилися по центру. Шапки “мегерки” перейшли й у часи Гетьманщини. У гетьманів, генеральної старшини і козацьких полковників вони були переважно плисові, опушені дорогим хутром, прикрашені коштовним камінням.

²⁸ Календар 2000-го року “Чернігівщина – земля козацька”. – К., 1999. – С. 483–490.

Козацькі **чоботи** були невисокими. Довжина халяв, за якими козак носив ніж, доходила до середини литки. Ножі різні за розмірами та типом руків'я вживались для різних потреб, в т.ч. для гоління бороди і голови. Носки загострені з металевою підковою. Шилися з сап'яну – жовті, червоні, зелені. Підбиралися по кольору жупану.

У 1763 р. останній гетьман України Кирило Розумовський впровадив однострої для виборних козаків. Жупан мав бути суконний, темно-синій, з червоними вилогами, підперезаний червоним поясом. Під ним білий піджупанок і білі штани. Шапка з чорною смушкою “околицею” й низьким дном. Плащ синій. Чоботи – різної барви. Щоб бути в бою непереможним, козаки клали собі в чоботи жменю рідної землі, яка нібито надавала воїнові сили в боротьбі з ворогом.

Козаки дбайливо ставилися до свого одягу і взуття. У письменника Богдана Лепкого знаходимо такі рядки: *“Козаки сиділи в курінях, землянках, у деяких були намети, інші примощувались на возах або під ними, шукаючи захисту. Здебільшого були вони в штанах і розстебнутих сорочках, бо свиток, кунтуші і жупанів шкодували, зберігаючи їх на час походу.”*²⁹

Кілька слів про козацьку зачіску. Городові (реєстрові) козаки стриглися “під макітру”. Цирульник одягав своєму клієнтові на голову макітру і ножицями обрізав все волосся, яке визирало з-під посудини. “Оселедець” же був прикметою справжнього запорізького козака, що побував у походах. Мода на “оселедець” або чуприну пішла від князя Святослава-завойовника. Окраса козака – вуса.

Чужинці зачаровувались красою українських жінок. Наприклад, Боллан писав, що таких прегарних черниць, які вільно ходять вулицями Києва, він ніде не зустрічав, навіть у Польщі. Його здивувало те, що в Україні не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і досягають своєї мети. Коли хлопець вкраде дівчину під час святочної забави і його не знайдуть протя-

²⁹ Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. – Львів, 1991. – С. 92.

гом доби, то батьки дівчини йому мусили простити такий вчинок, а хлопець міг одружитися з цією дівчиною, якщо вона давала не це згоду.

Існував і такий звичай. Коли козацька громада ловила чоловіка чи жінку на перелюбстві, їх роздягали і розстрілювали. Поми- луваних не було.

Жили козацькі сім'ї у високих, побудованих з брусів будинках. Славилась мужніми воїнами, талановитими іконописцями, купця- ми, будівничими, у господарстві не відчували ніяких недостатків.

Аби діти зростали здоровими, їх купали до року щоденно два рази у теплій воді. Малюків клали у воду так, щоб тільки видно було голову. Вони лежали і полоскалися майже годину.

Українські козаки були віруючими людьми. Однією з розпо- всюджених серед них молитов була ось ця:

“Дякуємо тобі, Господи великий, за тую красу і за те добро, що зсилаєш його на світ, звеселяючи ним наші не- гідні очі. Прости і не гнівайся на нас, що не вміємо вжива- ти твого найбільшого дару, дару життя.”³⁰

³⁰ Там само. – С. 40.

Бесіда друга,

в ході якої Ви дізнаєтесь про городові полки, про утворення Чернігівського полку, про Чернігівських воєвод, полковників та намісників, про Тараса Бульбу і не лише про нього

Неможливо встановити точну дату виникнення городових полків. Історики вважають, що розпочиналися вони в далекому XV ст., коли були зафіксовані перші вої або ватаги серед київських та переяславських дружинників, черкаських воєвод. Поступово литовський уряд констатував, що в Черкасах, Каневі, Брацлаві, Вінниці та інших українських городах (містах) виявлено велику чисельність козаків. Запорізька Січ складалася головним чином з елементів, котрі назавжди порвали з городами, з родинним життям.

Так в Україні з'явилися дві воєнні організації – Запорізька Січ і Городове Військо. У кожному місті (городі) було досить козаків, котрі виступали за юридичне легалізування свого стану. Деяких успіхів козаки досягли у 1576 р., коли актом юридично було затверджено шість городових полків: *Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський*.

З 1648 р. до 1655 р. Україна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького виставила до 36 городових полків. За реєстром 1648 року Чернігівський полк записаний одинадцятим. Цей список засвідчує, *“що в українській визвольній боротьбі 1648 року брала участь вся Українська земля, репрезентована 34(36) полками. Але хутко відгули великі бої, й гетьман Богдан творить, на відносини тогочасні, так би мовити, регулярну україн-*

ську збройну силу з 15 городових полків.³² За реєстром від 8 травня 1650 р. Чернігівський полк займав дев'яту позицію. Ім'я командира – полковник Мартин Небаба.

У роки Гетьманщини кількість полків скоротилася до дев'яти. Серед них був і Чернігівський полк. Йому судилося пережити сумну долю гетьмана Мазепи, блиск гетьманства Кирила Розумовського, на думку деяких істориків, ефімерний блиск.

У наступні роки Чернігівський полк входив до всіх актів реєстру російської армії і зазнав реформувань. Наказом від 24 жовтня 1775 року та 2 квітня 1783 року Чернігівський полк переформований у регулярний полк “малороссийской легкой кавалерии”. Наказом від 9 лютого 1784 року перейменований в “тяжелую кавалерию карабинеров.”³³

Таким чином, Чернігівський полк з військової точки зору належав до Городових (реєстрових) козацьких полків. З огляду на цивільне управління, Чернігівський полк – адміністративно-територіальна одиниця, поділена на сотні. Полковим центром обрано Чернігів. Сотенними містечками – Седнів, Олишівку, Слабин та ін. Відбулося поєднання функцій військових та адміністративно-судових у руках одних і тих же осіб. Хоча влада цивільна і військова відрізнялась. Над козаками начальниками були сотник, полковник, гетьман.

У першій половині XVIII ст. кількість маєтків у Чернігівському полку досягла 368 (дворів 10369), ранговіих маєтків – 21 (дворів 389). Більшість належала генеральній старшині і полковникам. На утримання замість платні Чернігівський полковник одержував 284 двори. * Самі ж полковники без дозволу гетьманів роздали козакам 25 аркушів на маєтності Чернігівського полку. Олександр Гуржій встановив, що в Чернігівському полку козаки та інші особи

³² Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації: (Минулого й майбутнього) // Військ.-істор. альманах. – К., 2003. – Число 1. – С. 10.

³³ Там само. – С. 12.

* Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. – К., 1986. – С. 26–27.

скупили 304 двори. У родинному архіві Павла Полуботка сховані сотні купчих від селян, міщан, козаків. Продаж землі підтверджувався письмово.

Серед соціальних груп населення Чернігівського полку головною була козацька старшина. За нею – українська шляхта. Рядові козаки розподілялися на городових, а вони у свою чергу на кінних і піших. Інші козаки – в залежності від занять: “стрільці”, “куренчики” “бобровники”, “пташники” та ін. Козаки-стрільці займалися полюванням на птицю. Вони приносили її до столу, “на кухню” гетьманів або полковників. Будували також мости, косили сіно для полковників. Відсоток стрільців був невеликий. Так, за описом 1730 р. у Чернігівському полку проживало лише 105 стрільців. Куренчики, котрі раніше писались як посполиті, закріплювалися за гетьманами, генеральними старшинами, полковниками для виконання особистих доручень, “військових справ”, а також для роботи в маєтностях. За це куренчики не служили у війську.”

Із козацтва поступово відокремлювалась група заможних козаків. Вже з кінця XVII ст. з'явилися козаки, котрі не мали коней, власної зброї, не брали участі у військових походах і службі. У 1735 р. відповідно до царського указу козаки розділилися на **виборних та підпомічників**. Козаки найбільш багаті, що мали значні орні лани, сіножаті, млини, винокурні, солодовні, пасіки, велику рогату худобу, доходні промисли призначалися **виборними**. До цієї категорії козацтва відносились й ті, що були забезпечені достатньою кількістю землі, сіножатями, лісом, володіли від 5 до 10 чверті орних ланів, а також сінокосів на 10–50 возів. Выборними записували козаків, котрі зовсім, або частково відійшли від землевласництва і володіли однією винокурнею на два котли, солодовнею або млином на річці, а також козаків, які займалися скотарством і постійно мали вівці (цілу отару), два-три коня, два-три воли, або натомість велику пасіку. **Підпомічниками** за цим указом ставали козаки, котрі не володіли промислами, а лише мали хату, коня і зброю. Вони служили виборному козакові.

** Там само. – С. 85–88:

Складні умови життя сприяли тому, що рядові козаки кидали службу і виходили із козацького стану, зверталися до різного роду занять. У відомості Чернігівського полку 1730 р. про козаків *“которые сами дворами живут, а грунтов не имеют”*, знаходимо такі козацькі заняття: торгівля сіллю, рибою, шапками, кожухами, горілкою, худобою, випікання хлібу, налагодження ремесел – *“шевское”, “кушнирское”, “котлярское”, “золотницкое”*. Значна кількість козаків залишила Чернігівський полк і оселилася в інших місцях, де виконувала у наймах різноманітну роботу.

Для оборони Чернігова, як полкового центру, були поставлені воєводи з московськими гарнізонами, котрі не мали права втручатися у місцеве управління. Так, у місті розквартирувалося 1200 ратних людей на чолі з воєводою. З ними прибули збирачі податків.

Ім'я першого воєводи **Володимир Васильович Новосільцов** (?–?). Походив з дворянського роду. Його пращур був вихідцем з Литви. Історія не залишила нам жодних повідомлень про добрі діла цього воєводи на терені Чернігова. А от його наступник **Іван Загряжський** (роки життя і діяльності невідомі) за сім літ служби (1660–1667) чимало зробив для розбудови та благоустрою міста. Спорудив численні військові укріплення, обніс Чернігів ровами. При Загряжському у Борисоглібському монастирі збудовано дім для архієреїв. Це дало змогу Лазарю Барановичу перенести свою кафедру із Новгорода-Сіверського до Чернігова. Як свідчать стародавні родовідні книги, Іван Загряжський походив з російського дворянського роду татарина Ісахара, який був *“ближним человеком”* у російського князя, легендарного воїна Дмитра Донського. Отримав від нього значні маєтності. Іван Загряжський – один із найзаможніших Чернігівських воєвод.

Сучасний історик о. Юрій Мицик, працюючи у польських архівах, знайшов документи, пов'язані з іменем Чернігівського воєводи **Єжи Тишкевича**. В 1654 році він писав до коронного канцлера Стефана Корицінського: *“Б. Хмельницький віддався в руки московського царя й Україну віддав, віддав усю Чернігівщину.”* (Укр. істор. журн. – 2003. – №6. – С. 106–107).

Андрій Васильович Толстой (?–1690) посаду воєводи обіймав упродовж 1665–1669 рр. Відзначився добре організованою обороною Чернігова проти військ гетьмана Івана Брюховецького, котрий організував заколот з метою позбавитись воєвод. За добре проведену військову операцію Толстой став думним дворянином. Проте документи свідчать, що чернігівці мужньо боролися проти московської влади. Воєвода Толстой змушений був переходуватися від козаків і міщан-нападників у верхньому малому місті. Йому на допомогу прийшов Ромодановський, і вони двічі спалили Чернігів. Місто настільки постраждало, що його на сім років позбавили від сплати податків. Воєвода з ратними людьми залишився у Чернігові.

Після Толстого воєводами служили різні особи.³⁴ Однак ми згадаємо головним чином тих, хто залишив помітний слід в історії полкового міста. Так, нащадок удільних князів Смоленських **Михайло Кропоткін** на посаді воєводи пробув рік (1681–1682). При ньому Чернігів розширив свою територію за рахунок будівництва. Вісім хат і нову вежу у фортеці було зведено з дубового лісу. Грошові прибутки за цей час були значними, але Кропоткін належав до людей економних. Помешкання, де він жив, складалося з трьох світлиць, сіней і горища. Під третьою світлицею – лазня. Хлібні запаси розміщалися в одинадцяти ямах, у чотирьох так званих житницях і одній коморі зберігались сіль, вино. Воєвода Кропоткін контролював продаж вина, бо від цієї торгівлі був значний прибуток. Турбувався він і за поштове подвір'я. Тут було дванадцять коней, двадцять сім кіс (ними косили сіно для поштових коней), тридцять сокир, десять заступів, багато чого іншого. 4 січня 1682 року Михайло Кропоткін передав воєводські справи своєму наступникові – полковникові московських стрільців **Степану Івановичу Янову**. Від Михайла Кропоткіна йому дісталася в гарному стані фортеця [нинішній Вал. – Л.С.], під командування

³⁴ Детально про всіх Чернігівських воєвод див.: Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – 148 с.

перейшла 121 людина. Степан Янов прийняв також значні хлібні, соляні й винні запаси. Скупі дані про нього дають підстави припустити, що у листопаді 1683 р., коли Янов залишив службу, його наступниками були **Григорій Калінін** і московський полковник **Семен Воєйков**. На жаль, про них не залишилось жодних свідчень.

Про воєводу **Богдана Федоровича Полюбіна**, який ніс службу у 1691–1694 рр., так писав В. Домбровський у нарисі “Город Чернигов и Черниговская губерния”: “Воевода окольничий Богдан Полубин в 1691 г. по челобитью жилых солдат и стрельцов построил в новой крепости [на р.Стрижень. – Л.С.] церковь деревянную во имя князя Михайла и боярина его Феодора, которая стояла до 1766 г., а в сем году по ветхости разобрана.”³⁵ Нинішня церква на честь князя Михайла та боярина його Феодора знаходиться на території Чернігівського військового шпиталю над Стрижем.

Перебування воєвод у Чернігові обумовили наступним: в життя городян вони не втручатимуться. Проте злагоди між Чернігівськими полковниками і воєводами не було. Стосунки між ними постійно загострювались. Так, полковник Василь Многогіршний відібрав у московських військових можливість вільно користуватись водою, а сотник Леонтій Полуботок “занял на Стрижне плотиной под мельницу водяной проход.”³⁶ А саме тут проходив річковий шлях для підвезення хлібних запасів до фортеці. У 1672 р. за наказом гетьмана Самойловича всі ці незручності, створені сотником Чернігівського полку Леонтієм Полуботком, були знищені.

Після отримання Черніговом Магдебурзького права, права на самоуправління, поступово всі життєво важливі функції перейшли до полковника. Хоча поруч із ним стояв воєвода. Стосунки Чернігівських полковників і міщан також поступово загострювались. У 1657 р. гетьман Іван Виговський, отримавши безліч скарг, видав універсал, яким полковникові заборонялось втручатися у діяльність місцевого суду. А 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький

³⁵ Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 86.

своїм універсалом вимагав від полковника не забирати у міщан домашніх тварин і горілку. З Чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним було домовлено, що козаки не порушать монополію продажу горілки, яка повністю знаходилася в руках міщан Чернігова. Таку угоду міщани уклали з Чернігівським воєводою Андрієм Васильовичем Толстим.

У 1722 році утворено Малоросійську колегію. Вона складалася із шести великоруських штаб-офіцерів на чолі із бригадиром. Колегія розглядала скарги на місцевих управителів, здійснювала нагляд за виконанням судових справ, за збиранням податків, видавала грошові виплати, допомагала козакам позбавитися утисків з боку старшини. Так здійснювалася ідея підкорити місцеву адміністрацію центральній московській владі.

Посаду полковника почали обіймати великоруські військові. У Чернігові таке призначення вперше отримав **Михайло Семенович Богданов** (?—після 1735). Походив із старовинного княжого дворянського роду Тоузака Неклюдовича Богданова, якому Іоанн Грозний 1580 р. пожалував маєтності. До своєї служби у Чернігові Михайло Богданов був стольником Петра І. Полковництво чернігівське прийняв десь у грудні 1723 р., поєднуючи командування полком з правами воєводи. В історичній літературі ми не знаходимо відомостей про справи Михайла Богданова на користь Чернігівського полку. Хіба що ось це: *“Черниговский полковник Полуботок выбыл и на его место был назначен здешний комендант Михаил Богданов. Крепость Черниговская начала приходит в ветхость. Он доносил, что наемные сторожа, держащие караул, не имеют хорошего досмотра и городских ворот не запирают, пушки многие без станков, ворота обветшали и город земляной осыпался.”*³⁶ Отож, можемо припустити, що Чернігівський полковник Михайло Богданов опікувався лише військовими справами.

³⁶ Очерк истории города Чернигова 907–1907. – Чернигов, 1908. – С. 22.

³⁷ Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 84.

Після нього Чернігівським полковником став **Володимир Васильович Ізмайлов** (?—після 1748), дворянин, нащадок Чернігівського воєводи Івана Івановича Шаїна. Через новостворену полкову канцелярію здійснював адміністративно-поліцейські права, контролював роботу рахункової комісії, куди надходили податки. Разом з чернігівцями пережив страшну пожежу, після якої навіть через п'ятдесят років на багатьох спустошених вогнем місцях не з'явилося жодної будівлі. Володимир Ізмайлов водив чернігівських козаків (вони входили до складу російських військ під командуванням Б.К. Мініха) проти Кримського хана. А в оспіваному поєтом бою під Очаковом загинуло чимало козаків Чернігівського полку.

Окрім великоросів, посади Чернігівських полковників обіймали й серби. **Іван Пантелеймонович Божич** (?—після 1752) був сином полковника сербського полку, учасника Полтавської битви 1709 року, дворянином, володарем грамоти на баронство. Скупі відомості про нього не дають уявлення про діяльність Івана Божича на користь Чернігівського полку. Хоча то були роки гетьманства Кирила Розумовського, котрі принесли значні привілеї українському шляхетству. Чернігівський полк було розділено на два повіти — Чернігівський і Менський. Оскільки в Батурині споруджувався гетьманський палац Розумовського, через полкову канцелярію (вона підлягала Генеральній канцелярії, котра надавала різноманітні розпорядження з питань будівництва), вірогідно Іван Божич організовував робітних людей з Чернігівського і Менського повітів.

Останній Чернігівський полковник **Петро Степанович Милорадович** (1723—1799) належав до нащадків серба Михайла Милорадовича. Готуючись до війни з Туреччиною, Петро I у числі інших відправив його секретним агентом для розпалювання ворожнечі між турецькими мусульманами та християнами. По війні Михайло Милорадович разом з братами Гаврилом та Олександром переїхав до Росії. У 1715 р. Петро I призначив його Гадяцьким полковником на Полтавщині. Онук Михайла Милорадовича

Петро Степанович обійняв посаду Чернігівського полковника 1762 р. У роки його полковництва, а це майже двадцять років, у Чернігові мешкало 4000 чоловік. Козаки, міщани і посполиті

Герб Милорадовичів

селяни вирощували хліб, розводили худобу. Ремісники були об'єднані у майстерні (185) за тринадцятьма спеціальностями. У місті відбувалися чотири ярмарки на рік. Їх називали торговельними з'їздами. Сюди прибували купці з Ніжина з російськими і польськими товарами, донці з рибою, чумаки з кримською і коломийською сіллю. Серед купців особливу популярність мав Степан Єнько, у руках котрого зосе-

редилась торгівля закордонними товарами. Люди Єнька завозили мило, сукно, коси, хутро. З Чернігова вивозили горілку, вироби з дерева, перероблені лісові продукти. Підлеглі Петра Милорадовича навчались у церковно-приходських школах і Чернігівському колегіумі, перетвореному 1776 р. у духовну семінарію. Освіту тут здобували діти козачої, духовної старшини та посполитих селян.

Особливу турботу полковника Милорадовича викликала фортеця, оскільки Чернігів знаходився на кордоні з Польщею. Він звів тут нові фундаментальні споруди. Водночас з розбивкою кварталів і забудовою Московської слобідки (підніжжя Валу) поступово було здійснене перше регулярне планування колишнього Дитинця з урахуванням наряду давніх головних магістралей, Погорілих і Любецьких воріт.

Ще один клопіт був у Петра Милорадовича – загальний міський притулок (богодільня), побудований на кошти його батька Степана Михайловича і братів Єньків. Складовою частиною при-

тулку була лікарня. Ці важливі для городян установи знаходились біля Воскресенської церкви, навколо якої був цвинтар. У 1765 р. вже працював міський лікар Яків Узнанський.

Для часів полковництва Петра Милорадовича характерні службові зловживання, а це сприяло незаконному переходу земель у приватну власність. Сам Петро Степанович володів маєтностями, де на нього працювало понад п'ять тисяч кріпаків.

Полковник Милорадович пережив ліквідацію Чернігівського полку. За наказом Катерини II від 27 вересня 1781 р. натомість утворено Чернігівське намісництво. Десь оцій порі Петро Степанович поступився місцем новому начальнику – наміснику Петрові Олександровичу Рум'янцеву-Задунайському, який мав царські повноваження.

Підсумовуючи нашу розповідь про полковників з ласки царської, скажемо, що вони здебільшого ігнорували накази козацького військового командування і всіляко прагнули показати свою зверхність над іншими полковниками.

А як все гарно починалося! Козацтво часто само обирало своїх полковників, а гетьман те обрання підтверджував. Голосували за полковника всі козаки, окремо по сотнях. У день виборів збиралася полкова старшина, сотники, претенденти на посаду в полковницькому дворі. Гетьманські представники сідали за стіл. Один з них зачитував елекційний універсал гетьмана. Потім по черзі козацькі старшини віддавали свої голоси полковому осавулові. Такий опис виборів Переяславського полковника **Івана Лисенка** міститься в одному з документів, який зберігається у фондах Гарвардської бібліотеки [США].³⁸ Упродовж 1669–1671 рр. **Іван Якович** очолював полковницький уряд у Чернігові. У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського є колекція печаток генеральної та полкової старшини. Серед них – печатка **Івана Яковича Лисенка**, полковника Чернігівського. Її опис оприлюднив кандидат історичних наук, науковий співробітник музею Ігор Ситий на сторінках часопису “Родовід” за 1997 рік (число 1):

³⁸ Календар 2000 року “Чернігівщина – земля козацька”. – К., 1999. – С. 296, 298.

“Печатка...від 27 липня 1690 р. (ал 640/2). Паперово-воскова, зелений віск, восьмикутна, 22x19 мм. Зображені: у щиті схрещені шабля та стріла вістрям униз, над щитом 3 пір’їни та стилізований рослинний орнамент, навколо щита літери – “ІАЛПВЕЦПВЗЧ” (“Іван Якович Лисенко Полковник Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский”), “З” і “Ч” вирізані у зворотний бік.” (С. 106).

Він засновник чернігівської лінії Лисенків, котрі дали Україні талановитого композитора Миколу Віталійовича Лисенка.

“Посада полковника вважалася виборною, – читаємо в одній з монографій відомого українського історика Олени Апанович. – Проте вже з кінця XVII ст. полковників призначав гетьман і в ряді випадків навіть генеральна старшина, а царський уряд таке призначення санкціонував. З часом, коли було засновано Малоросійську колегію і фактично ліквідовано гетьманство (по смерті Скоропадського), призначення на посаду полковника перейшло цілком до рук царського уряду.”³⁹ Саме такий шлях до влади був притаманний Чернігівським полковникам, українцям за походженням.

Ім’я першого з них, **Мартина Небаби** (?–1651), стало відомим у 1648 р., коли він очолив загін, що надав допомогу повсталім селянам і мешканцям деяких міст в Україні і Білорусії. Згодом став одним з найближчих соратників Богдана Хмельницького. Влітку 1648 р. Мартина Небабу призначено Чернігівським полковником. Упродовж двох років козаки під його проводом воювали проти військ польського короля Радзивілла. Полковник загинув у бою під Лоевом 7 липня 1651 року. Він так і не встиг попрацювати на мирній ниві. Хоча перші кроки до цього ним були зроблені: полковник подарував Чернігову млин. Наприкінці XVIII ст. рід Небаба дістав підтвердження дворянських прав, але сліду в історії, як місцевій, так і в державній, не залишив.

³⁹ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 65.

У 1651 р. Ян Радзивілл розпочав наступ на Україну. 29 червня цього ж року він підійшов до стін Чернігова. Штурм міста завершився для нього поразкою. Адже козаки на чолі із сотником Чернігівського полку **Степаном Даниловичем Пободайлом** (?–1654) виявилися справжніми майстрами створення земляних укріплень. Оборона міста була підготовлена на високому рівні. Після загибелі Мартина Небаби Степана Пободайла було призначено Чернігівським полковником. Згідно з Білоцерківською угодою, до чернігівського краю у свої маєтки поверталися польські шляхтичі. Полковник Пободайло змушений був виконувати універсал Богдана Хмельницького від 21 січня 1652 р.: активно сприяти поверненню польських магнатів на Чернігівщину.

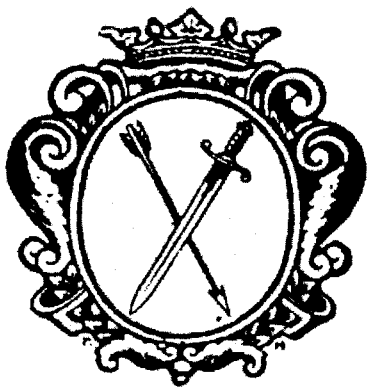
Щоб захистити чернігівців від сваволі польських господарів, Степан Пободайло у вересні 1651 р. надіслав листа у Седнів до хорунжого Криштофа Сигізмунда Паца, в якому наголошував: *"Ваши милости паны наезжают на местности своих подданных, но особо предупреждаю, чтобы казакам, моему товариществу, не было от вас ни малейших обид и притеснений. Все же гарантирую вашей милости скромный безопасный проезд со своим двором к местностям подданных своих для их осмотра, в определенное время и день. Однако не раздражай нас хоруговьями, бубнами, сотней или двумястами конников. Тут уж я не могу ручаться, что вследствие такого прибытия и приветствий не произойдет быстрая расправа над вашей милостью и как бы вашей милости не пришлось каяться. А я даже не успеваю пожалеть вашу милость, так как дети у меня всякие бывают..."*⁴⁰

В історію чернігівського краю Степан Пободайло увійшов і як керівник повстання козаків, інших верств населення проти польських нападників. Це сталося у лютому 1652 року. Шалений опір козацьких військ змусив шляхтичів тікати до Польщі. Гетьман Хмельницький призначив Чернігівського полковника наказним

⁴⁰ Чернигову 1300 лет: Сб. док. и мат. – К., 1990. – С. 39.

гетьманом всього Задніпров'я, аби він очолив захист Лівобережної України від нападу польської шляхти. Степан Пободайло загинув на території Білорусії, під час штурму козаками фортеці Старого Бишова. Тіло полковника перевезли до Чернігова. Поховали у Троїцько-Іллінському монастирі, відбудованому на кошти Степана Пободайла.

У 1657–1665 рр. Чернігівськими полковниками служили дворянин *Іоанникій Силич*, невідомого походження *Трохим Миколенко* і *Тихін Гаверилів (Красна Башта)*. Не збереглося відомостей про їх діяння на користь Чернігова та його округи.

Герб Многогрішних

Дем'ян Гнатович Многогрішний (?–?) походив з селянської родини. Приєднався до руху Б. Хмельницького з самого початку. Командував загонами козаків у битвах проти польської армії. Став відомою людиною. У травні 1665 р. гетьманським указом Многогрішний призначений Чернігівським полковником. Керований ним полк брав участь у боях спочатку на боці Івана Брюховецького, потім – Петра Дорошенка. Переходив на бік російського уряду, повертався назад. Мирною працею ніколи було займатися. У 1668 р. на старшинській раді у Новгороді-Сіверському Дем'яна Многогрішного обрано гетьманом Лівобережної України. Його зв'язки з Черніговом обірвалися назавжди.

Наступні Чернігівські полковники **Іван Самійлович Самойлович** (?–1690) (гетьман Лівобережної України з 1672 р.), **Василь Гнатович Многогрішний** (?–?) стримували напади ворогів, ставали головними дійовими особами у різноманітних конфліктах. Тому нічого не залишили після себе з огляду на економічний і культурний розвиток Чернігівської округи.

Упродовж 1672–1685 рр. чернігівське полковництво перебувало у руках **Василя Андрійовича Дуніна-Борковського** (?–1702).

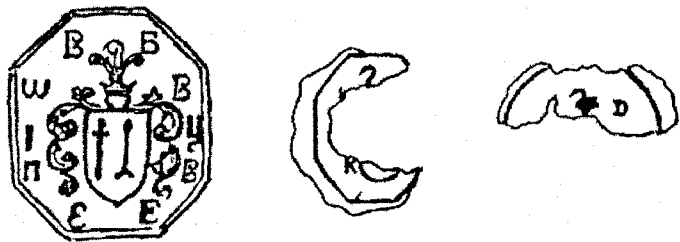

За життя полковник Дунін-Борковський опікувався чернігівськими храмами. У 1675 р. на кошти Василя Андрійовича відреставровані Спасо-Преображенський собор, Єлецький монастир, оздоблено Воскресенський, Благовіщенський храми, П'ятницький монастир, пошкоджений під час повстання 1668 р. Храмам полковник подарував потири, ставник, тарілки, Євангелія в срібних оправах. Більшість цих пам'яток – роботи західно-європейських майстрів. Близько десяти з них складають гордість Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. На кожній з пам'яток – герб Дуніна-Борковського та записи про його вклади. У 1676 р. він побудував трапезну і келії Єлецького

монастиря. До 1914 р. вони знаходилися у непоганому стані. У кінці 70-х або на початку 80-х років XVII ст. Василь Андрійович вклав великі кошти, аби влаштувати в Єлецькому монастирі іконостас, в якому мистецтво епохи залишило один з найкращих своїх зразків. На жаль, іконостас Єлецького монастиря під час революційних катаклізмів було знищено.

Так Дунін-Борковський став одним із учасників культурного процесу, започаткованого гетьманом Мазепою – великим меценатом. Відомий український історик на еміграції, уродженець новгород-сіверського краю, Олександр Оглоблин писав з цього приводу: *“Меценатство було старою українською традицією і навіть за тих бурхливих часів не було рідким явищем. Цікаво, що й люди, які мали загальну opiniю ощадливих, а й то просто скнарів, як, наприклад, гетьман Самойлович чи полковник чер-*

нігівський Борковський, не шкодували ні грошей, ні часу, ні уваги для будови та оздобу церков.." ⁴¹ Дослідник біографії Мазепи назвав Дуніна-Борковського одним з "представників старшинської аристократії", котрі "були визначними фундаторами й донаторами церков та монастирів". ⁴²

Печатки В.А. Дуніна-Борковського

У колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, про яку ми вже говорили, зберігаються три печатки Василя Андрійовича Дуніна-Борковського, генерального обозного. Їх опис також оприлюднив Ігор Ситий на сторінках "Родоводу" (1997. – Число 1). Перша датується 22 квітня 1689 р. (ал 501/9/9), 13 лютим 1696 р. (ал 359, док. 13), 6 лютим 1698 р. (ал 359, док. 14). Печатка "паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 24x20 мм. Зображення: у щиті меч вістрям униз, стріла з роздвоєним кінцем вістрям угору, над щитом короноване забрало з 3 пір'їнами, навколо щита – рослинний орнамент та літери – "БВWВІЦПВЗЄ" ("Василий Борковский Обозный Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Єнеральный") (С. 100). Друга печатка визначена січнем 1698 р. (ал 359, док. 15). Цитуємо: "Коричневий сургуч, восьмикутна, 15x13 мм. Зображення: залишилося – голова лебедя угорі, ниж-

⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 3-є доп. вид. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Острог-Торонто, 2003. – С. 145–146.

⁴² Там само. – С. 147.

ній край овального щита, поряд з яким літера "К" (С. 101). Третя печатка генерального обозного має дату – 17 вересня 1698 р. (ал 359, док. 16). Опис її наступний: "Корічневий сургуч, овальна, при бл. 18х16 мм. Зображення: залишилася верхня частина з лебедем та літерою "Д" ("Дунин") (С. 101).

Наступником Дуніна-Борковського виявився **Григорій Іванович Самойлович** (?–1687). Син гетьмана Івана Самойловича. Чернігівським полковником став з волі батька. Разом з полковництвом отримав значні маєтності. Григорію Самойловичу належав Любеч і близько півсотні сіл і хуторів Лівобережної України. Ведення господарств давало Чернігівському полковнику величезні прибутки. Що корисного Григорій Самойлович зробив для чернігівського краю упродовж 1685–1687 рр., невідомо. Заарештований після ув'язнення батька в липні 1687 року. Скараний на смерть у місті Севську.

Колоритною постаттю був інший Чернігівський полковник – **Яків Кіндратович Лизогуб** (?–1698). Олександр Оглоблин називає його інше ім'я – Яцко Кобизенко⁴³. Походив з козацької родини, яка веде свій початок з Переяславщини. Закінчив із золотою медаллю пансіон при Московському університеті. Ім'я Якова Лизогуба занесено на мармурову дошку учбового закладу. Після смерті Богдана Хмельницького брав активну участь у політичному житті України. Пройшов шлях від козака Гелм'язівської сотні Переяславського полку до Каневського і Чернігівського полковника. Виконував роль посланця гетьмана Івана Брюховецького у Москві. Російський цар пожалував Лизогуба дворянством. У гетьмана Петра Дорошенка був генеральним осавулом (1669–1674). На посаду Чернігівського полковника Якова Лизогуба призначив у 1687 р. Іван Мазепа. А сталося це так.

У 1674 р. Яків Кіндратович відійшов від усіх справ і оселився у Конотопі. Його сусідою виявився приятель господар Іван Степанович Мазепа. Можна лише гадати, про що вони розмовляли

⁴³ Там само. – С. 81.

довгими темними ночами. Під впливом свого нового приятеля Яків Лизогуб повернувся у велику політику. У 1687 р. він узяв участь у Кримському поході та у змові проти Івана Самойловича. Новим гетьманом став Іван Мазепа. Він призначив Якова Лизогуба Чернігівським полковником, подарував йому село Соснівку. У 1689 р. за участь у Кримському поході Яків Лизогуб отримав від гетьмана Мазепа Слабин, Бігач, Шестовицю, Золотинку, Козероги, Андріївку, Гнилушу [тепер с. Лебедівка Козелецького р-ну. – Л.С.], Соколівку.

Яків Лизогуб був хоробрим воїном. Олександр Оглоблин називає його талановитим полководцем. Як наказний гетьман, він керував штурмом турецької фортеці Азов у 1696 році, де риси мудрого воєначальника проявилися у повній мірі. Цар Петро I був у захваті від подвигів свого підлеглого.

Але повернемось до мирних діянь Чернігівського полковника Якова Лизогуба. Як людина Мазепа, котра поділяла соціальну політику гетьмана, він сприяв зростові козацької старшини, зміцненню її економічної бази. Кінцева мета – перетворити її, за словами Оглоблина, *“на провідну верству в Козацько-Гетьманській державі.”*⁴⁴ Виходячи з цього, Чернігівський полковник Яків Лизогуб видав універсал від 13 вересня 1690 р., яким встановив рівність прав на земельні володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Збільшилося надання маєтків старшині і духовенству в Чернігівському полку. За період гетьманства Мазепа тут було роздано 48 маєтків. Гетьман же Самойлович роздав лише двадцять сім.⁴⁵

Резиденцією полковника став Седнів. Тут 1690 р. Яків Лизогуб збудував церкву Різдва Богородиці, яку пізніше перейменовано на честь Воскресіння Христового. Зведення цього храму підтверджується актом 1692 р. У церкві зберігалось Євангеліє з таким написом: *“Сие евангелие надал черниговский полковник пан Яков*

⁴⁴ Там само. – С. 110.

⁴⁵ Там само. – С. 111–112.

Лизогуб до храму Рождества Пресвятыя Богородицы от его в месте Седневе новосозданным."⁴⁶ З кінця XVII ст. містечко – маєтність Якова Кіндратовича, і Седнів перетворився на садибу Лизогубів.

Упродовж перебування на посаді Чернігівського полковника Яків Кіндратович здійснив значне церковне будівництво, подарував церквам неабиякі коштовності. Так, 1698 р. Яків Лизогуб розпочав спорудження усипальниці в Успенському соборі Єлецького монастиря. Цю роботу завершив його син Юхим. Після освячення, яке відбулося 14 вересня 1701 року, усипальниця одержала назву церкви. Праворуч від входу збереглася плита з епітафією. Дослідники вважають, що 1700 р. нащадок полковника Юхим Лизогуб із сином спорудили дзвіницю Єлецького монастиря.

Донині стоїть у Чернігові Будинок полкової канцелярії, або Будинок Лизогуба, споруджений у 90-х рр. XVII ст. зусиллями Якова Кіндратовича. Споруда ця – один з небагатьох зразків житлової архітектури України кінця XVII ст. Фахівці вважають Будинок Лизогуба типовою українською хатою на дві половини: чоловічу і жіночу, кожна по дві кімнати. Оздоблення фасадів складне і багате. Упродовж століть Будинок змінював своє призначення: полкова канцелярія, Чернігівська ратуша, архів, картинна галерея. У 1718 і 1750 роках постраждав від пожеж. А в XIX ст. в Будинку сталися значні зміни: розібрано печі, пробито вікна у східних і західних стінах, замінено черепичний дах на бляшаний. У такому вигляді Будинок Лизогуба включено до складу Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній."

Серед мешканців міста ця споруда відома як будинок Мазе-пи. Цікаво, що так названо будівлю і на листівках кінця XIX – початку XX ст. Достойних фактів про перебування гетьмана у Чернігові не існує. Можна припустити, що у службових справах Іван Степанович одного разу відвідав місто, зокрема полкову канце-

⁴⁶ Балака А. Город Сновск (м. Седнев) // Зем. сб. Черниг. губ. – 1901. – №9. – С. 78.

лярію. Таємницю того, чому цю споруду називають будинком Мазепи, до деякої міри розкрито у публікації завідувачки відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського Світлани Половникової за назвою *“Дві легенди, пов’язані з будинком Якова Лизогуба в Чернігові”* на сторінках журналу “Жінка” (1997. – №5. – С. 15). Йдеться в них про кохання Мотрі Кочубеївни і гетьмана Мазепи. Легенди записані багато десятиріч тому Йосипом Журавським. Одна з них розповідає, що з тих пір, як мати прокляла Мотрю, її душа не знає притулку і блукає світом. У ніч на Пречисту з’являється вона біля будинку

Гетьман І. Мазепа

Мазепи, благаючи осенити її хресним знаменням, яке зніме прокляття. Друга легенда говорить про інше. Коли, мовляв, гетьман утівав до Молдавії, то залишив скарби у темних льохах цього будинку. А стерегти їх за покуту тяжку мусила Мотря. Отож і з’являлася вона у ніч на Пречисту, благаючи *“хрестом преславним благословить кляту душу.”*

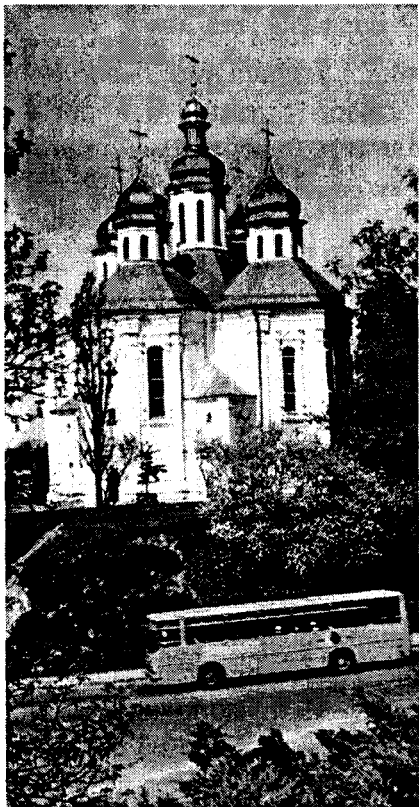
Полковницька влада, обсяг якої зростав, почала передаватися як спадщина від батька до сина. Приклад подав полковник Лазар Горленко у 1687 році, коли Прилуцький полковницький уряд передав синові Дмитрові. Це було новим явищем, яке непомітно увійшло в життя. Готуючись до завершення життєвого шляху, Яків Кіндратович склав заповіт, за яким Чернігівське полковництво передавалося його синові Юхиму. Маєтності, інші багатства – порівну всім членам родини. Цей унікальний документ і донині зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Яків Кіндратович Лизогуб помер 9 серпня 1698 р. Його поховали в усипальниці Успенського собору Єлецького монастиря.

По смерті славного героя битви під Азовом полковницький уряд у Чернігові очолив його син **Юхим Якович Лизогуб** (1675–1704). По собі залишив пам'ять не як військовий діяч, хоча водив Чернігівський полк проти шведа. Хоробрі козаки під проводом Юхима Лизогуба брали участь у боях під Нарвою, Нотебургом і Ніеншанцем, бо того бажав Петро І. Син Якова Лизогуба залишив по собі пам'ять як будівничий. Разом вони починали будівництво в Єлецькому монастирі так званої усипальниці Лизогубів. Юхим Якович завершив його після смерті батька. 14 вересня 1701 р. на кошти і під опікою полковника Лизогуба-молодшого зведено монастирську дзвіницю. На вул. Східночеській, №1 (тепер ім. О. Молодшого) у Чернігові знаходився головний будинок садиби Лизогубів, започаткованої Юхимом Яковичем на початку XVIII ст. Для її спорудження було обрано місцевість за річкою Стрижем з північного боку Глухівського шляху. Садиба складалася з головного будинку, флігеля, кам'яниці (невеликої будівлі з цегли – з величезним льохом і скромною світлицею) і садом. Головний дерев'яний, одноповерховий будинок, споруджений у кінці XVIII ст. подібно літері П, розібраний у 1987 р.

Чернігівський полковник Юхим Якович Лизогуб мав за дружину Любов Петрівну Дорошенко, доньку гетьмана. У них було двоє синів – Яків (1674–1749) та Семен (близько 1678–1680–1734). Яків Юхимович закінчив Києво-Могилянську академію. Служив генеральним бунчужним і генеральним обозним упродовж двадцяти років, до самої смерті у 1749 році. Його молодший брат, Семен Юхимович, також вихованець Київської академії, обіймав посаду бунчукового товариша в гетьманському (за часів Мазепи) почеті. На думку Оглоблина, Семен Юхимович є автором *“Лизогубівського літопису”*, а не його брат Яків Юхимович. Бо у цьому творі детально відтворена Батуринська руїна, свідком якої був Семен Лизогуб. Він йшов поруч із Мазепою до Полтавської битви і після неї. Як зять гетьмана Івана Скоропадського був амністований. *“Лизогубівський літопис”* охоплює події, що сталися з початку XVI ст. до 1737 р. Складений 1742 р. в Чернігові. Автор ви-

користав козацькі літописи XVII ст., родинні записи Лизогубів та власні спостереження. Твір складається з невеликих історичних оповідань про Україну, гетьмана Мазепу, північну війну 1700–1721 рр. та участь у ній чернігівського козацтва на чолі із старшиною родини Лизогубів, про прагнення українців до автономії.

м. Чернігів.
Катерининська церква

Брати Яків і Семен Лизогуби успадкували від свого батька хист будівничих. Найкращим пам'ятником собі вони залишили Катерининську церкву в Чернігові, котру спорудили на власні кошти. У Опанаса Шафонського знаходимо, що Катерининська церква *“создана иждивением и старанием умерших Семена и брата его Якова Лизогубов, по завещанию отца их Черниговского полковника Ефима Лизогуба, в котором году неизвестно, и освящена Архиепископом Антонием Стаховским 1715 году.”*⁴⁷ Так було вшановано героїзм козаків Чернігівського полку під час штурму турецької фортеці Азов у 1696 р. на чолі із Я.К. Лизогубом.

Іконостас Катерининської церкви також був влаштований братами Яковом та Семеном Лизогубами на початку XVIII ст. У другій половині XIX ст. іконостас загнив. Зараз в Катерининській церкві розташований відділ народно-

⁴⁷ Шафонский А. Описание Черниговского наместничества. – Чернигов, 1851. – С. 288.

декоративного мистецтва Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Національну ідею відстоював і **Павло Леонтійович Полуботок** (1660–1724)* – останній Чернігівський полковник українського походження. Народився у Чернігові в родині заможного козака Леонтія Артемовича Полуботка. Закінчив Києво-Могилянську академію. З 1689 р. – знатний військовий товариш. По батьківській лінії Павло Леонтійович успадкував садибу в Чернігові, село поблизу міста, що від прадіда Яреми, засновника цього козацького роду, дістало назву Полуботки, село Губичі поблизу Любеча, маєтності на Сосниччині з родючими землями та багато всілякого добра.

П. Полуботок

Близько 1695 р. колишній Переяславський полковник Леонтій Артемович Полуботок помер. Поховали його у Єлецькому монастирі. Павло Полуботок у травні 1697 р. одержав гетьманський універсал на батьківські маєтки, а в червні 1703 р. гетьман Мазепа затвердив за ним землі у Роїській та Білоусівській сотнях Чернігівського полку.

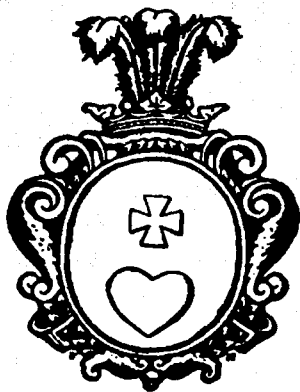
Чернігівське полковництво дістав у 1706 році. Від Петра I одержав на віки вічні кілька сіл, що належали родичам Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Новонабуті маєтки навколо Чернігова і Любеча за Павлом Полуботком своїм універсалом затвердив гетьман Іван Скоропадський. Понад три тисячі селянських дворів, розкиданих на терені Чернігівського, Лубенського, Гадяцького, Ніжинського, Сумського й Охтирського полків, належали Павлу Полуботку.

* Детальний життєпис П.Л. Полуботка див.: Коваленко О.Б. *Павло Полуботок – політик і людина*. – Чернігів, 1996. – 92 с.

Його багаті садиби були у Довжику, Любечі, Орлівці – неподалік від полкового міста. Головна ж резиденція Павла Леонтійовича, двоповерхова кам'яниця, знаходилася у центрі Чернігова – у межах стародавнього дитинця. Але разом із родиною він мешкав на мальовничій околиці міста – Застриженні. Зараз у цьому будинку – військовий шпиталь.

Родина Павла Полуботка була чималенькою. Від першої дружини Євфимії, племінниці гетьмана Самойловича, він мав п'ятеро дітей: Андрія, Якова, Олену, Ганну-старшу та Ганну-молодшу. У лютому 1717 р. Євфимія Полуботкова померла. А в

листопаді 1718 р. Павло Леонтійович одружився вдруге. Обраницею полковника стала вдова Ніжинського військового товариша Романа Жураківського Ганна. Діти зростали не лише у розкоші. У чернігівському будинку батька була велика бібліотека, яка складалась із латинських і польських книжок, бо він добре володів цими мовами. Були в бібліотеці і два Євангелія з позолоченими сторінками. Павло Леонтійович вів своєрідний літопис, який увійшов в історію як "Хроніка Павла Полуботка", що охоплює події в Україні

Герб роду Полуботків

упродовж 1452–1715 років. У чернігівському маєтку полковника сучасники нарахували понад сто різноманітних ікон. Можливо, він був колекціонером. Коштів на реставрацію храмів Полуботок не давав. Однак прихильно ставився до Вознесенської церкви у Чернігові, бо вважав її майже домашньою: храм розташувався поблизу полуботківської садиби. На старовинному іконостасі можна було побачити герб Полуботка. У церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири, богослужбові книги, подаровані його нащадкам. Дзвін для Вознесенської церкви відлитий на гроші Полуботка. Це – єдина річ, яку вдалося врятувати після руйнації храму наприкінці 50-х років XX ст. Експонується в Чернігівському істо-

ричному музеї ім. В.В. Тарновського. Полуботкова садиба у Чернігові вважається найбагатшою в Україні початку XVIII ст.

Полковник Полуботок часто діяв в інтересах козацької громади. У 1721 р., заручившись підтримкою гетьмана Івана Скоропадського, він домогся того, що Чернігівський магістрат додатково одержав земельні угіддя поблизу міста. Полуботок контролював торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку, здійснював масштабні торговельні операції за участю польських купців. Однак захистити своїх підлеглих від царських наказів Петра I йому не судилося: Чернігівський полковник водив козаків у походи супроти Персії і на будівництво Ладозького каналу. Тут на очах Полуботка третина козаків загинула від хвороб, голоду і непосильної праці.

У липні 1722 року Павло Полуботок став наказним гетьманом України. Його боротьба з Малоросійською колегією, котра душила в Україні гетьманство, коштувала Полубокові життя. Павла Леонтійовича викликали до Петербурга у 1723 р. і заарештували. Він помер в одному з казематів Петропавлівської фортеці 18 грудня 1724 р. Так завершив життя лідер української національної опозиції централістичній політиці Петра I Павло Леонтійович Полуботок.

Пам'ятью про нього є печатка від 8 травня 1713 р., яка входить до згаданої вище відомої колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Ось її опис, здійснений Ігорем Ситим: "Пале-

Печатка П. Полуботка

рово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 33х31 мм. Зображення: у щиті увінчене хрестом серце, пробите 2 стрілами, над щитом короноване забороло з 5 пір'ями, навколо щита рослинний орнамент та літери – "ПППВЕЦПВЗЧ" ("Павло Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский") (Родовід. – 1997. – Число 1. – С. 107).

У 1781 році скасовано Малоросійську колегію, генеральний суд, полкову управу. Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. Чернігівське намісництво утворилося відповідно до указу Катерини II 27 вересня 1781 р., а життєдайним стало 30 січня 1782 р. До Чернігівського намісництва увійшло 59 сотень Київського, Ніжинського, Гадяцького, Чернігівського і Стародубського полків. Адміністративним центром обрано Чернігів. Чернігівське намісництво складалося з одинадцяти повітів: Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Городнянський, Зінківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський і Чернігівський повіти. За структурою нагадувало російські губернії.

У 1782–1790 рр. намісництвом керував Малоросійський генерал-губернатор **Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський** (1725–1796). Перш за все чернігівське шляхетство отримало при ньому права “*благородного дворянства*”. Наступний крок – привілеї новим чернігівським дворянам на володіння маєтками і селянами, котрих у 1783 р. остаточно було закріпачено. Чернігівські міщани дуже постраждали, бо їх Рум'янцев-Задунайський позбавив права володіти маєтностями, переходити в козаки і досягати старшинства, брати участь у самоврядуванні. Міщанство стає нижчим класом.

У 1785 р. під контролем царського намісника утворилася Чернігівська міська дума, обмежена у податковій і фінансовій діяльності. В історії чернігівського краю Рум'янцев-Задунайський залишився і як керівник роботи по складанню опису Лівобережної України. Ця праця відома за назвою “*Румянцевський опис Малоросії*.” Перепис дає відомості про населені пункти багатьох сотень. Відображені тут сотні й Чернігівського полку. Розкривається їхнє географічне положення, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї тощо.

Андрій Степанович Милорадович (1726–1796) очолював при Рум'янцеві-Задунайському комісію для збирання необхідної інформації під час запровадження Чернігівського намісництва.

Його брат – останній Чернігівський полковник Петро Степанович Милорадич. Ймовірно, Андрій Степанович розпочав службу бунчуковим товаришем у полку брата. Пізніше перейшов до регулярної російської армії під командуванням Рум'янцева-Задунайського і пройшов з ним славні походи у Пруссії і Турції. Ось чому

М. Миклашевський

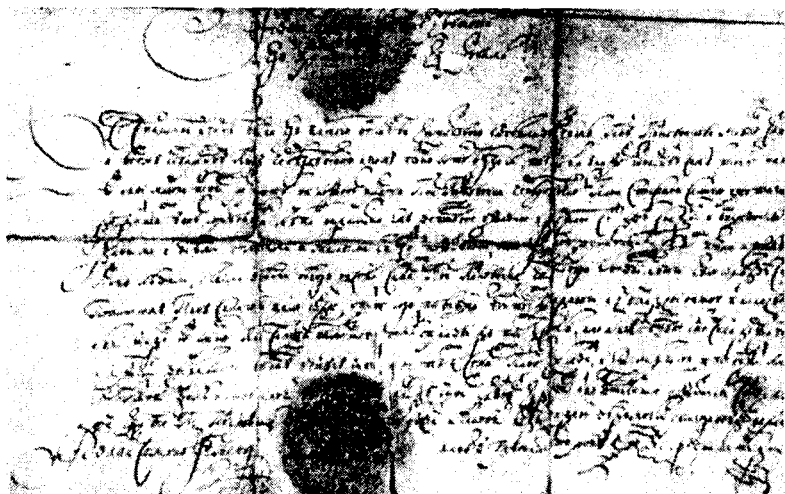
Андрій Милорадович очолив вище названу комісію і здійснив опис Малоросії, що було першим кроком для втілення планів Катерини II. Як тільки 1781 р. утворилося Чернігівське намісництво, Милорадович був призначений його генерал-поручиком або губернатором. Який термін він обіймав цю посаду, достойно невідомо. Вірогідніше, до 1790 р. Після відставки Андрій Степанович Милорадович переїхав до Петербурга. У столиці служив його син – генерал Михайло Андрійович Милорадович, народжений 1771 р. 26 грудня 1825 р. усмиряв декабристів. Був важко поранений і помер.

Малоросійська губернія у складі Чернігівського і Новгород-Сіверського, десяти повітів Київського і трьох повітів Катеринославського намісництв утворилася відповідно до указу Павла I від 12 грудня 1796 р.

Вся Малоросійська губернія складалася з двадцяти повітів, серед яких і Чернігівський. Адміністративним центром визначено Чернігів. 10 листопада 1797 р. малоросійським губернатором призначено **Михайла Павловича Миклашевського** (1756–1847) – представника дворянської гілки Стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського, який від гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи одержав численні маєтності. Михайло Миклашевський оселився у Черні-

гові. Згадки про його діяльність як малоросійського губернатора загубилися в архівах. У 1799 р. Павло І усунув його з цієї посади.

Так завершилася доба українського козацтва. За три роки утвориться Чернігівська губернія і почнеться зовсім нова епоха. А пам'ять про козацькі часи житиме в народі, надихатиме письменників, живописців, композиторів на створення справжніх шедеврів. Достатньо згадати оперу Степана Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм", або картину Іллі Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові".

Універсал наказного гетьмана Яким Сомка, виданий Чернігівському полковникові Силичу на право володіння селами Сядричі і Вихвостів.
28 лютого 1661 р.

А у повісті Миколи Гоголя "Тарас Бульба" знаходимо такі цікаві подробиці, що про них просто необхідно згадати. До колишнього бойового полковника повертаються з навчання у Києво-Могилянській академії (письменник називає її бурсою) красені сини – Остап та Андрій. Тарас Бульба хоче відвезти їх на Січ, аби представити дітей своїм побратимам, бо батькові є ким пишатися. І от вони утрюх готуються вирушити у далеку путь. Ми-

кола Гоголь розповідає: *"...Бульба раздавал свои приказания, возился на конюшне и сам выбирал для детей своих лучшие убранства. Бурсаки вдруг преобразились: на них явились, вместо прежних запачканных сапогов, сафьянные красные, с серебряными подковами; шаровары шириною в Черное море, с тысячью складок и со сборами, перетянулись с золотым очкуром; к очкуру прицеплены были длинные ремешки, с кистями и прочими побрякушками, для трубки. Казакин алого цвета, сукна яркого, как огонь, опоясался узорчатым поясом; чеканные турецкие пистолеты были задвинуты за пояс; сабля брякала по ногам. Их лица, еще мало загоревшие, казалось похорошели и побелели; молодые черные усы теперь как-то ярче оттеняли белизну их и здоровый, мощный цвет юности; они хороши были под черными бараньими шапками с золотым верхом."*⁴⁸

Пам'ятаєте, шановний читачу, у першій бесіді містяться деякі відомості про козацьке вбрання. А у Миколи Гоголя вони так талановито опрацьовані, що ми непомітно стаємо свідками створення яскравого словесного портрета молодих українських козаків, котрі назавжди залишали рідний скромний будиночок, прощаючись з матусею, дитинством і дитячими забавами.

Письменник скупими художніми засобами намалював зовнішній образ козацького полковника тих часів. Судіть самі: *"У крыльца стояли оседланные кони. Бульба вскочил на своего Черта, который бешенно отшатнулся, почувствовав на себе двадцатипудовое бремя, потому что Тарас был чрезвычайно тяжел и толст."*⁴⁹

Подивіться на портрет Чернігівського полковника Павла Полуботка, і ви переконаєтесь у правоті слів Миколи Васильовича. Образ Тараса Бульби уособлює для нас тих Чернігівських полковників, хто, за словами письменника, *"был создан для бранной тревоги и отличался грубой прямою своего нрава."* Як і гоголевський герой, вони любили просте життя козаків. В їхніх оселях *"все было чисто, вымазано цветной глиною."* На стінах – шаблі,

⁴⁸ Гоголь Н.В. Повести. Ревизор. – М., 1984. – С. 74.

⁴⁹ Там само. – С. 75.

канчуки, сітки для птахів, невода та рушниці, золота вуздечка на коня. Навколо кімнати – лави з берестини. Величезний стіл під іконами у парадному кутку. А далі підемо точно за Гоголем: *“...широкая печь з запечьями, уступами и выступами, покрытая цветными пестрыми изразцами, – все это было очень знакомо нашим двум молодцам, приходившим каждый год домой на каникулярное время.”*⁵⁰ Сідала за стіл полковницька родина, і панувало в оселі справжнє щастя. Коли ж додому поверталися дорослі сини – міцні, здорові козаки, то йому, цьому щастю, не було меж. Давайте перегорнемо ще одну сторінку гоголівської повісті “Тарас Бульба”. *“Ступай, ступай, – звертається старий полковник до дружини, – да ставь нам скорее на стол все, что есть. Не нужно пампушек, медовиков, маковников и других пундиков; тащи нам всего барана, козу давай, меды сорокалетние! Да горелки побольше, не с выдумками горелки, не с изюмом и всякими вытребецьками, а чистой, пенной горелки, чтобы играла и шипела, как бешеная.”*⁵¹

Добряче випив Тарас Бульба із синами того вечора. Однак розуму не пропив. Своєрідне дослідження такої феноменальної здібності провів сучасний письменник Віталій Коротич: *“ Казаки вставали с рассветом, молились Богу и садились за единственную трезвую трапезу – утреннюю кашу, которую каждый заправлял по-своему: кто салом, а кто только цыбулей. В полдень стол был пообильнее – с печеными рыбой, мясом и уже с “оковитой” (так от латинского ague vitae, “вода жизни”, называли напиток, позже обретший название “горилка” от “горячая вода” – общеевропейского названия спирта и водки). После захода солнца полагался ужин с выпивкой. ...крепость этой водки не превышала 15 градусов... Крепкие напитки не преобладали в быту.”*⁵²

Тому що полковники через усе життя пронесли переконання: битися за свободу України треба на тверезу голову. Ведені ними

⁵⁰ Там само. – С. 68.

⁵¹ Там само. – С. 67.

⁵² Коротич В. Лучше водки хуже нет // Бульвар. – 2003. – №49 (дек.). – С. 13.

козаки знищили багато усілякої шляхти, пограбували найбагатші й найкращі замки, порозпечатували і порозливали столітні меди й вина, що старанно зберігалися у панських льохах. Жорстоко вбивали польських жінок та їхніх дітей. Мстилися козаки за своє зганьблене життя. Тому що кров завжди породжує кров. Тому що жорстокість завжди породжує жорстокість. А коли потрапляли у ворожий полон, трималися мужньо і гідно. Живцем їх кидали у вогнище, як старого полковника Тараса Бульбу. Нелюдські тортури у петровських казематах витримували, як Чернігівський полковник Павло Полуботок, залишаючись при цьому людьми, гідними поваги через століття.

Бесіда третя,

в ході якої Ви дізнаєтесь про сотенне управління, про вибори сотенного отамана, а також про образ сотника в українській літературі

Сотні, створені в середині XVII ст., становили дрібну ланку в структурі військового та адміністративно-територіального управління. Сотенний уряд підлягав полковникові. На чолі сотні стояв командир – сотник. Окрім нього сотенне управління здійснювалося сотенною старшиною у складі писаря, хорунжого, осавула та канцелярією. Їхня влада поширювалася на козаків, що мешкали на території сотні. Помічниками сотника були городовий, сотенний і курінний отамани.

Як всяка адміністративна одиниця, кожна сотня мала свої зовнішні атрибути або клейноди: сотенний значок (хорогву, прапор) та печатку, якою засвідчувались документи сотенної канцелярії. Сотенні клейноди або дарувались полковником чи гетьманом, або виготовлялись на місці за рахунок сотні чи сотника.

Кількість і територія сотень часто змінювались залежно від політичної обстановки в Україні. Так, в 1650 р. таких сотень було шість. А на 1672 р. у Чернігівському полку існували 14 сотень: *Березнянська, Білоусівська, Вибельська, Волинська, Городнянська, Киселівська, Менська, Понорницька, Седнівська, Синявська, Сиберецька, Слабинська, Сосницька, Стольненська*. За “Генеральним описом Лівобережної України” 1765–1769 рр. по Чернігівському полку налічувалось вже 18 сотень: *Березинська, Білоусівська, Вибельська, Волинська, Городнянська, Киселівська, Конопотська, Любецька, Менська, Понурницька, Ройська, Седнівська, Синявська, Слабинська, Сосницька, Стольненська, Чер-*

нігівська і сотня “невідомі.” Територіальні межі також змінювались. До кожної сотні входило кілька містечок, які називалися сотенними та багато сіл.

Подаємо відомості лише про ті населені пункти, які нині перебувають на території Чернігівського району.

Від села Білоус Старий і Новий отримала назву **Білоусівська сотня**. За літописом Старий Білоус – Беловес. Новий Білоус – поселення часів Гетьманщини. Його ще називали “ляхов Беловес, на річці Беловесі”. Була ще одна назва – *Євтухів Білоус*. Перший поселенець, який прибув у ці краї до 1648 р., відомий на ім'я Євтух.⁵³ Новий Білоус став містечком сотенного управління. Старий Білоус, відповідно до універсалу 1672 р. гетьмана Івана Самойловича, разом із млином затверджений за Троїцько-Іллінським монастирем у Чернігові як стародавня його власність.⁵⁴ За даними Філарета (Гумілевського) в 1736 р. у Старому Білоусі мешкало 12 козацьких сімей і 22 *владельческих подсосудков*. В Євтуховому Білоусі, містечку сотенного управління, налічувалося 56 козацьких сімей. За період з 1669 до 1782 року Білоусівськими сотниками були: *Василь Болдаківський, Павло Товстоліс, Іван Ярошевицький, Андрій Романович Товстоліс, Юрій Затиркевич, Клим Стефанович, Андрій Стахович, Михайло Красовський, Оліферій, Іван Товстоліс (1725 за сотника), Василь Корсун, Дем'ян Маленський, Григорій Дубовик, Георгій Васильович Дзвонкевич, Василь Дмитрович Красовський*.⁵⁵ До складу Білоусівської сотні входили села: Білоус, Білоус Євтухів (Новий Білоус), Білоус Старий, Бобровиця, Брусилів, Гушин, Жовинка, Жукотки, Мохнатин, Полуботки, Рижики, Рогоща, Рудка, Рябці, Свинь (Улянівка), Терехівка, Товстоліс, Хмельниця, Янівка (Іванівка), Яцеве (Новоселівка).⁵⁶

⁵³ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 79.

⁵⁴ Там само. – С. 80.

⁵⁵ Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Реєстр. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 97–98.

⁵⁶ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показч. населених пунктів. – К., 1959. – С. 99–100.

У літературі **Роїщенська сотня** зустрічається як *Ройська* сотня. Дослідники і досі не в змозі впевнено сказати, в якому населеному пункті знаходилося сотенне управління – в Роїській Слободі чи в селі Роїще. А Філарет Гумілевський пише, що царською грамотою 1661 р. вільні землі “села Сибережа” і “слободки Ройской” передавалися у власність гетьманському канцеляристу [пізніше він став Чернігівським полковим суддею] **Карпові Мокрієвичу**. У цьому документі сказано, що слободка Ройская залишається “*деревнею села Роища*”, яке в 1700 р. було містечком сотенного управління замість Сибережа.⁵⁷

Проте документи засвідчують, що Роїщенська сотня заснована значно раніше. Так, в універсалі гетьмана Івана Виговського від 24 лютого 1659 р. знаходимо згадку про Роїщенську сотню. Адже Роїще на той час було поселенням з розвинутим господарським і суспільно-культурним потенціалом. Це й визначило його долю в адміністративно-територіальній і військовій системі Гетьманщини. Реєстр роїщенських сотників підтверджують подібний висновок. Отже, упродовж 1659–1782 років ними були: *Хома Ращенко, Іван Ращенко, Стефан Шихуцький, Микола Грембецький, Іван Рашевський (Малик), Гламозда, Петро Стефанович Шихуцький, Яків Юрієвич Бакуринський, Микола Степанович Шихуцький (нак.), Яків Миколайович Шихуцький (нак.), Леонтій Якович Бакуринський, Яків Круп'янський, Петро Красовський, Іван Нехаєвський*.⁵⁸ Як бачимо, тут посада сотника переходила від батька до сина. До складу Ройської сотні входили села: Роїще, Петрушин, Рудка, Халявин.

* За словником Бориса Грінченка, *деревня* – місцевість з лісом, деревами, ліс для будівельних робіт: дерев'яні будинки.

⁵⁷ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 143–145.

⁵⁸ Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Реєстр. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 100–101.

У літературі описані дві печатки Ройської сотні, які мають відмінності в зображенні. Три відбитки печатки, виявлені Ігорем Ситим у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського серед документів родини Шихуцьких, мають таке зображення: козак з рушницею у правій руці і напис П. С. П. Ч. Р., – *печать сотни полку Черниговского Ройской*. Печатка 1754 р. Паперово-воскова. Овальної форми, 35х30. Окрім цієї печатки

Печатка Ройської сотні

козаки Роїценської сотні **Наум і Федір Лобаси** та сотенний хорунжий **Василь Карпенко** користувалися печаткою **Степана Рашевського** – хорунжого полкового Чернігівського від 9 і 10 березня 1789 р. Вона є часткою музейної колекції, опис якої опублікував Ігор Ситий: “Червоний сургуч, овальна, 25х22 мм. Зображення: у картуші вензель, над ним корона, навколо картуша військова арматура.” (Родовід. – 1997. – Число 1. – С. 109).

Седнівська сотня утворена 1647 р. Зустрічається й інша дата – 1654 рік.⁵⁹ Отримала назву від містечка Седнів, де розмістився центр сотенного правління. У 1650 р. вона перебувала у веденні першого Чернігівського полковника Мартина Небаби. Сотню в різні часи очолювали: *Ничипір Григорович* (16.09.1658–1659), *Півень* (1665–1666), *Василь Іванович Полетика* (бл.1670), *Михайло Савенко* (25.05.1672), *Михайло Петлічний* (1.03.1673), *Григорій Пекур* (1677), *Богдан Войцехович* (1680), *Афанасій* (1683), *Рафаїл Давидович* (VI.1688), *Андрій Стахович* (I.V.1691–XII.1695), *Степан Іванович Бутович* (1697–1698), *Криштоф Самійлович Фридрикевич* (1699–1700), *Федір Павлович Домонтович* (17.V.1705), *Петро Богданович Войцехович* (1712–20.II.1723, зять *Павла Полуботка*), *Федір Базилевич* (1.X.1723), *Дмитро Мютинович* (1725), *Іван Римша* (1728–1758), *Іван Мокрієвич*

⁵⁹ Чернігівщина: Енцикл. довідн. /За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 728.

(1730), Іван Римша (1742), Григорій Гавізов (17.1.1743), Іван Римша (8.XI.1750–IX,1758), Федір Римша (4.04.1767).⁶⁰ До складу Седнівської сотні входили села: Боромики, Седнів, Черниш.

З 1747 р. Седнівське правління вживало печатку з такою геральдичною символікою: у щиті, обрамленому картушем, птах (орел), над щитом – корона та аббревіатура “П.С.С.” Ймовірніше за все, орел у цьому гербі був запозичений з тогочасного герба Чернігова та Чернігівського полку. Це підкреслювало приналежність Седнева й сотні до цього полку. Дослідники припускають, що в такому разі можна реконструювати кольори герба містечка Седнева таким чином: на срібному щиті чорний орел із золотими дзьобом та пазами й червоними очима та язиком. Щит увінчано золотою короною й обрамлено золотим бароковим картушем.⁶¹

Слабинська сотня отримала назву від села Слабин, де розміщалося сотенне управління. За переписом 1731 р. до складу Слабинської сотні було включено села Андріївка, Друцьке, Жеведь, Зайці, Золотинка, Киїнка, Козероги, Ладинка, Слабин, Шестовиця.⁶² Посади сотників упродовж 1669–1779 рр. обіймали: Іван Михайлович Домонтович, Агей Іванів, Іван Пархомович Утвенко, Іван Хомич Тризна, Михайло Гуневич, Семен Михайлович Філоненко (нак.), Микола Іванович Тризна, Микола Левандовський, Самійло Михайлович Левандовський, Трохим Будлянський, Петро Тризна.⁶³ Як бачимо, для родин Тризн і Левандовських посада сотників також стала спадковою.

Місце дислокації **Чернігівської** (полкової) **сотні** – Чернігів, де знаходилося полкове і сотенне управління. За Генеральним описом України 1765–1769 рр. до складу Чернігівської сотні входили села Бобровиця, Буда, Количівка, Коти, Красне, Лукашівка,

⁶⁰ Gaiecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridg, 1978. – Т. 1. – С. 105–107.

⁶¹ Календар 2000-го року “Чернігівщина – земля козацька”. – К., 1999. – С. 644.

⁶² Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 88.

⁶³ Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Реєстр. – К., 1997. – Ч.1. – С. 101–102.

Масани, Півці, Полуботки, Скоринці, Чернігів, Янівка (Іванівка).⁶⁴ Посади сотників з 1649 до 1782 рр. обіймали Степан Подобайло, Іван Угровецький, Остап Коханенко, Станіслав Коханенко, Павло Товстоліс, Василь Дунін-Борковський, Василь Іванович Болдаківський, Степан Силич, Леонтій Полуботок, Андрій Чеховський, Матвій Іоанникійович Силич, Лесько Барабаш, Дмитро Степанович Донець, Антін Євтихійович, Самійло Мокрієвич-Мокієвський, Іван Мокрієвич, Юрій Затиркевич, Іван Гломозда, Ясько Крутень, Іван Улянович, Тимофій Михайлович Булавка, Василь Іванович Томара, Тимофій Кущинський (нак.), Мирон Грисенко (нак.), Василь Медушинський (1725 за сотника), Іван Булавка, Степан Пободайло, Петро Посудевський, Федір Петровіч Посудевський, Федір Романович Посудевський, Іван Федорович Посудевський, Сава Кононович Посудевський-Унучко, Василь Семенович Болдаківський, Іван Демидовський, Андрій Тризна, Григорій Тризна, Яків Тризна, Павло Лисенко, Петро Кам'янецький.

Літературні джерела засвідчують наявність кількох чернігівських гербів. У 1623 р. один з них мав назву магістратського. На цьому гербі було зображення Святого Владислава у латах з червоною хоругвою у руці. У 1633 р. затверджено герб Чернігова і Чернігівського воєводства у вигляді чорного двоголового орла. У 1635 році – двоголовий орел під однією короною з вензельною літерою Владислава на грудях. Заснований був ще один: у щиті на срібному полі чорний одноголовий орел дивиться у лівий бік, на ньому князівська корона, ніс і кігті у нього золоті, у лівій лапі тримає навскіс довгастих хрест. Такий цей герб і нині.

Посада сотника була виборною. По закінченні виборів він обов'язково затверджувався універсалом гетьмана. Опис процедури обрання командира сотні по Чернігівському полку нам не судилося знайти. Проте вибори сотенного отамана, котрий після

⁶⁴ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показч. населених пунктів. – К., 1959. – С. 136.

* Літературні джерела дають суперечливі дані про полкових сотників. Тому авт. обмежилась прізвищами тих осіб, котрі частіше зустрічаються.

сотника був першою особою в сотні, вдалося відшукати в одній із праць етнографа і фольклориста Олександра Шишацького-Ілліча:

*“Каждый год, 3 или 4 января, собирали мир и шли в хату прежнего атамана; он ожидал их в лучшем праздничном платке, и с обычным приветствием бувайте здоровы панове-громада, встречал на своем пороге, приговаривая каждому: прошу до господы. Усевшись по чину, толковали, кого избрать и когда. После нескольких решений, общий выбор падал на известного хозяина, – от прежнего атамана брали небольшой сундук – значок, где заветного хранилось несколько исписанных и чистых бумажек, два-три пера, чернильница-каламар, как признаки судьи и законника, и весь этот аппарат с почтительными приемами надевали на ремень и вешали через плечо одному из громады; тот прилаживал сундук у себя спереди и, обняв его руками спереди, открывал собой шествие к избе хозяина, которого сельская рада решила выбрать в атаманы: впереди шел значковый, за ним прежний атаман, за атаманом – вся громада, с палками в руках. Войдя в хату, значковый ставил сундук на покуть, а мир, усевшись на лавках, предлагал хозяину принять выбор; если последний соглашался, – сундук оставался в образном углу и с того времени новоизбранный атаман вступал в права своего урядничества; если же хозяин выносил сундук на завалинку, – значило, что по каким-нибудь причинам, он от предложенной чести отказывается; не смотря на отказ, общество переносило сундук с призбы опять на покуть, повторяя это до трех раз, не более и не менее. После третьего раза гости прежним торжественным порядком брали свой значок и отправлялись с ним к другому, иногда и к третьему хозяину, который, наконец, склоняясь на покорные их просьбы и убеждения, принимал на себя уряд атаманства.”*⁶⁵

⁶⁵ Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 17–19.

До 1763 р. сотники отримували на рік 100 золотих платні. Вони були головними вельможами в сотні.

Цікаво, що в українській класичній літературі значне місце займає образ сотника, оповитий містикою, бо письменник, шукаючи документальні джерела, потрапляв у коло народних переказів, казок і легенд про козацьких проводирів, сповнених жартів і самоіронії.

У повісті Григорія Квітки-Основ'яненка "Конотопська відьма" головним героєм є двадцятип'ятирічний Микита Уласович Забрьоха – конотопський пан сотник. Вже в імені цієї колоритної постаті відчувається іронічно-насмішкувате ставлення автора до неї. Сотник походив з чесного і поважного роду. Всі Забрьохи були сотенною старшиною. З діда-прадіда – сотники славного сотенного містечка Конотопа. Ми зустрічаємося з героєм у той час, коли він прийняв мудре рішення одружитися. Письменник веселими барвами малює побут сотника Забрьохи та його оточення.

Ранок починається з того, що писар пан Пістряк перелічує сотню, бо Микита Уласович *"ліків більш тридцяти"* не знає. Тобто, вміє рахувати лише до тридцяти. Пан сотник наказує: *"Лічи сам і роби як знаєш, ти на те писар; а я усе опісля підпишу, бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати."*⁶⁶ У ту мить, коли пан писар виконує те доручення, пан сотник випиває горілочки і веселенький виходить з хати до своїх козаків. Щоб догодити Уласовичу, Пістряк каже, що усе козацтво укупі, ніхто нікуди не пошвандив. А потім з'ясовується, що знову *"у п'ятім десятку нема та й нема козака!"* Писар лютує. Мовляв, як надворі ліче, то всі козаки на місці. Коли ж у хаті, то один у п'ятому десятку обов'язково ще-

⁶⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. – К., 1983. – С. 135.

зне, неначе його злидень злиже! Десять разів повертався до сотні Пістряк, перш ніж знайшов того самого, з п'ятого десятку. Кожного позарублював на хворостині. Нарешті справу було зроблено. Коли ж всі знайшлися, *“козацтво рушило: хто в шинок, хто у солому після такої муштри спочивати; а інші мотнулися на вгороди дівчат полохати.”*⁶⁷ А тут вже обідати час.

Сотник мовчки обідав та й обідав. Писар, пан Пістряк, дивився на нього, *“мовчав-мовчав, далі за ложку та у ту миску...”* Їли вони вдвох борщ гарячий з усякою дрібною рибкою. Потім – пшоняну кашу на олії. Далі заходожджуваний борщ з линами, *“юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого.”*

Після обіду згадав сотник Забрюха про Чернігів та полкове начальство. Тоді Конотопська сотня входила до складу Чернігівського полку. Микита Уласович отримав наказ вести сотню на Чернігів. А йому цього жах, як не бажалося. Бо у Безверхому хуторі, що у Сухій Балці, жила хорунжівна Олена, у яку закохався пан сотник і з якою мріяв побратися. А дівчина піднесла йому печеного гарбуза. Бо кохалася із паном судденком Дем'яном Халевським. Порадили піти до Явдохи Зубихи, відомої у Конотопі чаклунки. Пішов із писарем. Він каганцем світив, а Зубиха, *“узявши пана Забрюху за лівий ус, стала волосся відділяти.”* Пан сотник кричить, витирає сльози. Нарешті відьма вирвала дев'яте волосся з лівого вуса. Загорнула із восьма у шматок паперу. Сказала Забрюсі, щоб лягав спати вдома, чекав *“від хорунжівни присилу, щоб слав за рушниками.”*

⁶⁷ Там само. – С. 139.

* Конотоп тепер місто Сумської обл.

Вранці засмучений, "понуривши голову, мов віл перед ярмом", вийшов Микита Уласович на вулицю. Зупинився біля шинку. Тут "усегда збиралася сотня чи на муштру, чи на переліку, що чи не втік которий казак часом бува." Козаки стояли перед своїм сотником стіною. Шапки поскладали на призьбі у шинку, щоб з голови на впали, коли почнеться муштра, або дітвора не підбрала, яка бігала круг козацтва. Письменник малює колектив-

ний портрет Конотопської сотні, яка зовнішнє не відрізнялася від інших сотень Чернігівського полку: "Так ото стоять козаки і ждуть, що з ними будуть робити і який приказ буде, та промеж себе дещо і базікають, мов вода на потоках шумить, аж луна йде; та доставши з халая, хто ріжок з кабакою, – та нюхають та чхають; а хто люльку – та, тут її розпаливши, і смочче."⁶⁸

На разі прибув козак з Чернігова, котрий привіз лепорт (рапорт) від полкового начальства. Сотник попросив писаря розказати йому своїми словами зміст документу, бо, хоча і вчився у школі, "я нічого письменного не розжую". Чернігівський полковник вимагав виступати у похід. Забрюха страшенно розсердився і закричав, що йому ніколи, у нього "друге діло зайшло". Тільки він почав нервово руками махати, як знявся і полетів над сотенним містечком Конотопом. Опинився у хаті хорунжівни Олени Йосипівни. А там на сотника вже чекала відьма Явдоха. Піднесла йому під ніс тертого хріну – він і очуняв з переляку. І тут починається щось дивовижне. Квітка-Основ'яненко розкриває відьмацькі діїства, які використовувались з тим, аби пригорнути до козака дівчину, котра йому подобалася, а вона до нього ста-

⁶⁸ Там само. – С. 184.

вилася байдуже. Ось він, цей рецепт, який з волі письменника озвучила конотопська відьма, звертаючись до Забрьохи:

“На лишень отсю жабу та й скрути їй головку набік, і ще живу, не здохшу, укинь мерщій у піч за жар.” От пан сотник і зробив усе, як веліла йому Явдоха... Як спеклася і зсушилась тая жаба, Явдоха дістала її, обірвала усе м'ясо, а кісточки позбирала і стала з них вибирати: от і знайшла одну, очнісенько як виделочка, і навчила Уласовича, що з нею робити. Пан Забрьоха притулив тую виделочку до серця панни хорунжівни... вона зараз спросоння і заговорила і каже: ***“І вже мені пан Халявський!... плюю на нього... Микиточку, мій голубчику! Де ти? прибудь до мене: хоч би я на тебе подивилась...”***⁶⁹

Багато було ще пригод з тими жаб'ячими кістками. Нікому вони з героїв Квітки-Основ'яненка не принесли щастя. Микита Уласович Забрьоха з Оленою Йосипівною не одружився, втратив посаду сотника, бо Чернігівський полковник дізнався про його стосунки з відьмою, про те, як він літав над Конотопом і лякав людей, а головне – не схотів рушати у похід. Отримав покарання і писар Пістряк, ***“щоб не обдурював свого начальника, не пошивав його у дурні.”*** Шлюб пана Халявського і хорунжівни Олени пішов прахом, бо прийняли вони його ***“не через божу волю, а через Явдоху та через її реп'яхи, та кісточки сушеної жаби.”*** А як красиво на своїй тарадайці молодята їхали на вінчання у сотенне містечко. Розповідає Квітка-Основ'яненко:

“Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами попереv'язовали; і покривали молодих у церкві.”⁷⁰ Такий весільний обряд міг бути й у Конотопського сотника. Пода-runки готувались для нього неабиякі: баранці, поросята, телушки.

⁶⁹ Там само. – С.188–189.

⁷⁰ Там само.

Все-таки пан сотник. Та не судилося, бо втрутилася відьма Явдоха, котра помстилася Микиті Уласовичу за те, що ганяв її з подругами з річки. Та і для неї кінець життя був страшний. Вмирала Зубиха довго і в муках. А коли нарешті померла, кіт її *“так і лопнув, як пузир.”* Письменник каже, що поховали відьму не полюдськи, *“виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком та зверху і заплішили, щоб ще не скочила.”*⁷¹

Якщо через народні перекази, казки і легенди Григорій Квітка-Основ'яненко створив трагікомічну оповідь про життя, побут і звичаї одного з чернігівських сотників та керованого ним сотенного містечка, то Тарас Григорович Шевченко є автором драматичної поеми “У Оглаві [“Сотник”]. Поет розповів історію занепаду колись багатого сотникового господарства *“недалеко од Борисполя”*. Сотник овдовів. Син його вчився у Київській бурсі. Аби не залишатися самотнім, він взяв на виховання сирітку, *“чиєсь байстря.”* Назвав Настусею. Коли дівчинка підросла, стала красунею, сотник закохався і вирішив з нею одружитися. Аж тут приїхав з Києва син Петро. За наказом батька він навчав Настусю читати заповіді. Не помітив, як теж закохався. Дівчина відповіла взаємністю. Коли ж сотник дізнався про це, то вигнав сина з рідної домівки. І тоді Настуся вдалася на хитрощі: каже сотникові, що згодна повінчатися з ним наступної неділі. Вони погуляли удвох ввечері. Сотник на radoщах пішов у шинок, а юна наречена сказала, що їй час додому, спати. Уночі повернувся п'янений господар додому. Проїшов тихо, аби не налякати Настусю. А вранці *“насилу сотника збудили, / Та розказали: так і так!”* Осідлав він найкращого коня *“І скаче в Київ. – В Броварах / Уже повінчана гуляє / Його Настуся молода!”* Повернувся сотник додому. Не вставав три дні і три ночі. Жив мовчки. Поет називає сотника дурним, бо *“розігнав дітей по світу, а добро осталось.”* Не минуло року, розповідає автор, як Настусі не стало,

⁷¹ Там само. – С. 214.

а на городі нічого не росте, свині та телята голодні бродять. Барвінок хрещатий коло тину засихає, в'яне, "А сам сотник у кожусі, / Одутлий, поганий, / Коло клуні похожає. / І стоги невикриті, / І покої немазані, / І сволок немитий, / І челяді нема дома, / Й худоби немає... / А наймичка задрипана, / Та й та помикає / Старим паном..." Спивався сотник. Одного разу знайшли старого вбитим на вулиці. Поховали його добрі люди у леваді "І хрестика / Над ним не вкопали. / Аж жаль його: був багатий, / І рідня, і діти / Єсть у його, а нікому / Хрест постановити." Після смерті сотника його покої згнили, повалились. Все загинуло. Лише тополи залишились стояти на вигоні. Поет переконаний, що таке нещастя із сотником сталося тому, що він сам себе одурив, бо хотів одружитися "на такій дитині."

Цікаво, що Тарас Григорович не вигадав цю історію. Вона відбулася у містечку Гоголевому (відомий як Оглав) – центрі Гоголівської сотні Київського полку. Пізніше воно перебувало у складі Остерського повіту Чернігівської губернії. Нині – на території Броварського району Київської області. У Гоголеві проживали нащадки Гоголівського сотника **Матвія Соболівського**, або **Соболя**, як його називали в народі, котрий сотникував у 1725 р. Прототипом героя поеми став його син **Петро Соболівський**. В основі твору – реальні події, містечко, його природа, турботи жителів.

Тепер, коли ми більш-менш обізнані з приватним життям сотників, виникає бажання дізнатися, чим жили козаки у підлеглих ним сотенних містечках або селах. У цьому нам знову допоможе Григорій Квітка-Основ'яненко. В його оповіданні "Салдацький патрет" (автор супроводить твір словами: "Латинська побрехенька, по-нашому розказана") знаходимо яскраву картину того, як починався день в одному з таких поселень.

Блиснуло світло у кабаці. Саме у кабаці, а не у шинку. Бо все почало складатися на московський лад. У тому кабаці обов'язково обдурять. Як сонечко виткнулось, то на базарну площу понаїзджали козаченьки і привезли на продаж усякого хліба.

“Тут і жито, і овес, – розповідає автор, – і ячмень, і пшениця, і гречка, і усе, усе було. Знаєте, прийшло урем’я подушне зносить, так усякому гроші треба.” Торгував козак ще грушами, тютюном, капустою, буряками, морквою, картоплею, хріном, ріпою, кахлями, мисками, шапками козацькими, колесами, глечиками, кухликами – чим тільки не торгував. Продав козак свій товар, отримав гроші за нього, за подушне і общественне розплатився, ще й жінці вистачило на новий очіпок. Льону їй також накупив, аби на сорочки пряла. Дочкам плахти, стрічки, серги, баєві спідниці, рушники придбав та й додому. *“А як удоволив усіх, – каже Квітка-Основ’яненко, – от тогді вже справжній козак! Лежи собі на печі, у просі, поки до нової нужди: тогді вже будемо й думати, де що узяти.”*

А тим часом рідне село козака жило своїм життям. Яким саме? Давайте відкриємо збірку прози дивовижного українського письменника Гната Хоткевича, знайдемо оповідання *“З давнини”* і прочитаємо ось це: *“З дороги чулося торохкотіння возів.; дві баби, позлазивши на ослони мазати свої хати, лаялися на всі заставки; пищало коліщатко на колодязі; двоє дівчат бігли серединою вулиці, бо під панським парканом москаль-крамар розкинув свою ятку, а в тій ятці – ой, лишечко! Аж очі розбігаються. ...А панський двір блищав як лялечка. Він увесь був заквітчаний: княжі покої, ворота, паркан... і до дверей було засипано квітами.”* А в хатах і дворах підмазували причілки, підфарбовували ворота. Дівчата надягали нові спідниці, чіпляли гарне намисто. Молоді козаки надягали нові штани, каламайкові пояси і чоботи на трьох підковах. Так село готувалося зустріти свого князя **Олександра Борисовича Куракіна**, сина Бориса Івановича Куракіна – відомого дипломата петровської доби. Його молодший брат **Олексій Борисович Куракін** (1754 або 1755–1829) упродовж 1802–1806 рр. обіймав посаду Чернігівського генерал-губернатора.

Бесіда четверта,

в ході якої Ви дізнаєтесь про виникнення сотенних сіл і містечок, про тамтешніх володарів маєтностей, а також герби і печатки, якими відрізнялись сотенні населені пункти

За скромними підрахунками, в Чернігівському районі налічується понад 60 козацьких населених пунктів. На жаль, не про всі можна скласти вичерпну історичну біографію. Як образно сказав Гнат Хоткевич, серед війн і гніту *“виривалися колось-не-колось десятиліття, що село українське жило тихим і своїм життям. Співало свою пісню, культивувало свій звичай, творило свій кодекс.”* Але налітала буря і нищила цілі села, започатковані на вільних степах таким чином: землі, котрі нікому не належали до того, дарувались польськими королями або московськими царями заможним підлеглим і вірним слугам, хто під час перебування у вільних степах вигукував, що йому сподобалися степові краєвиди, і він ладен вік тут прожити. Землі давали, скільки хочеш. Земля була дика. Поселень, хуторів – ніяких. Церков так само не було. Нарізає собі земельки новий господар і починає господарювати на ній. Не сам, звичайно, а запрошував для цієї справи переселенців. Його люди їздили по всіх усядах і знаходили тих, хто погоджувався на переїзд. Проте жити на нових землях було небезпечно. Налітав різний розбійний люд і нищив будівлі, грабував худобу, забирав коштовні речі. Так що кількість бажаючих переселятися поступово зменшувалась.

У той час Чернігівський край перебував під владою Литви й шляхетської Польщі і за прикладом завойовників поділявся на повіти на чолі із повітовими старостами, у руках яких зосереджу-

валась адміністративна і судова влада. Господарі із здоровим глуздом просили у керівника повіту солдатів, котрі очищали землю від розбійників. Опісля представники господарів знову їздили по всіх усядах і запрошували переселенців, приваблюючи їх тим, що під новим дахом міг сховатися будь-хто – господар брав під свій захист всіх. Коли треба було, їм міняли імена і навіть вік. Вони будували хороми для своїх господарів, орали землю, вирощували врожай, народжували дітей, обзаводились власним господарством, а коли їх звали до війська, мужньо боронили свою землю. Саме із цих переселенців й вийшли перші козаки.

Поступово намножилося народу, з'явилися хутори і села, котрі носили імена своїх козацьких засновників. От тоді-то й розпочалося церковне будівництво. Кожні зведені церква, водяний млин і вітряк стали візитною карткою села. Ще напередодні Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького значна кількість таких поселень стала сотенними селами і містечками.

По закінченні воєнних дій і після підписання угоди з Росією про возз'єднання села і містечка перебували на території Чернігівського полку до 1782 року, коли було утворено Чернігівське намісництво. Знову запроваджено поділ на повіти, який був притаманний Україні з XIII ст. Так до Чернігівського повіту увійшло понад 60 козацьких населених пунктів.

Матінка історія залишила нам у спадок деякі цікаві факти і події, прізвища людей, виразні деталі, що дають можливість відтворити, хоча б частково, долю наших предків, які жили в козацьких селах і містечках, боронили їх від усіляких нападників, будували храми, займалися землеробством, виховували дітей на традиціях козацької вольності. Попри війни, революції, стихійні лиха села вистояли. Більшість з них зберігає унікальні пам'ятки тієї далекої епохи, котра увійшла в історію України як доба Козаччини. З огляду на це, перегорнемо сторінки історії деяких, найбільш багатих на літературні джерела, козацьких сіл і містечок.

Візьмемо хоча б **Андріївку**. Історики кажуть, що виникла вона до середини XV ст., а свою назву отримала пізніше – від імені власника **Андрія Стаховича**, Білоусівського сотника кінця XVII – поч. XVIII ст. До того село називалося *Раздори* і *Раздари*. На північний захід від Андріївки є урочище *Рубіж*. Назване так тому, що до першого розділення польської держави від нього тяглася демаркаційна лінія, яка розмежовувала володіння Росії від Польщі. Уздовж цієї лінії до Деревина, де знаходився польський форпост, розставлено було прикордонну охорону, котра наводила жах на мешканців Андріївки, вихідців з Пінська, тому й називались вони Пінчуками. Село входило до складу Слабинської сотні Чернігівського полку.

О.І. Рігельман

Андріївкою володіли **Ірина Іванівна Скоропадська** (бл. 1679–1744) – дочка гетьмана Скоропадського від першого шлюбу та її чоловік – бунчуковий товариш **Семен Юхимович Лизогуб** (?–19.04.1734).

У 1782 р. в Андріївці оселився **Олександр Іванович Рігельман** (1720–1789) – військовий інженер, генерал-майор у відставці, український історик, походженням з німецької дворянської родини. Одружений, ймовірно за все, з дочкою подружжя Ірини Скоропадської та Семена Лизогуба, яка успадкувала андріївські маєтності. Син Рігельманів

Аркадій Олександрович обіймав посаду предводителя Чернігівського

повітового дворянства упродовж 1815–1818 рр. і був відомим дослідником історичної минувшини краю. У 2003 р. в селі відкрито меморіальну дошку на честь О.І. Рігельмана, похованого в Андріївці.

Ілюстрації до книги О.І.Рігельмана
**«ЛІТОПИСНЕ ПОВІСТВУВАННЯ
ПРО МАЛУ РОСІЮ, ЇЇ НАРОД І
КОЗАКІВ ВЗАГАЛІ»**

Типи українців XVIII ст.

* * *

А от **Анисів** теж має свою давню історію. Проте ще зовсім недавно стародавнє походження цього мальовничого села, перша згадка про яке сягає у середину XVII ст., залишалось поза увагою. Назва походить від дотатарського хутора чернігівського боярина Онисима (Аниса). З початком Визвольної війни 1648–1654 рр. село увійшло до складу Вибельської сотні Чернігівського полку. У 1736 р. у селі мешкало 85 козацьких сімей.⁷² У гетьманських матеріалах Анисів називається селом Єлецького Успенського монастиря в Чернігові. З 1786 р. належало державі. У 1797 р. Анисів увійшов до Янівської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

Стародавній храм святого великомученика Георгія Побєдоносця перебував під опікою Єлецького монастиря. Так Євангеліє було подаровано храмові архімандритом Тимофієм 1746 р. Служєбник 1661 р. і Новий завіт 1717 р. – з екслібрисом архієпископа Чернігівського і Новгородсіверського Антонія Стаховича.

* * *

Відомо, що назва села **Борки** (сучасна Снов'янка) походить від слова "бор". Так місцеві жителі називали великі дубові ліси у міжріччі Десни і Снову. Борки входили до Седнівської сотні Чернігівського полку і були ранговим селом. Однак ім'я представника козацької старшини, якому належали Борки, знайти не вдалося.

* * *

За народними переказами, першим поселенцем на території сучасного села **Боромики** був рибалка Боромик, який його і започаткував. Згадується на початку XVII ст. Боромики в 1618 р. за Деулінським перемир'ям увійшли до складу Польщі. Під 1636 р. зустрічається ім'я мечника брацлавського **Яна Калиновського** як

⁷² Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 151, 155.

володаря села Боромики. Він приєднав до нього острів Петрашин, чим викликав невдоволення Єлецького архімандрита. З початком Визвольної війни Боромики відносились до Седнівської сотні Чернігівського полку і були ранговим селом. Тут господарював Чернігівський полковник **Яків Кіндратович Лизогуб**. Пізніше – його дочка **Марія Яківна**, дружина Седнівського сотника Степана Бутовича. Близько 40-х рр. XVIII ст. Боромики перейшли до братів **Борковських**, котрі служили у Чернігівському полку. У 1725–1730 рр. землями у селі володів **Михайло Калиновський**. Значно пізніше зустрічається ім'я **Федора Лизогуба**. До середини XVIII ст., за деякими історичними джерелами, у Боромиках налічувалося 46 козацьких і 38 селянських дворів. У Філарета Гумілевського знаходимо, що 1736 р. у Боромиках мешкало 7 козаків.⁷³

Храмом Різдва Богородиці опікувався сотник Седнівський та осавул Чернігівський **Степан Іванович Бутович**. Він пожертвував церкві кольоровий тріод з дарчим написом.

* * *

На думку українського історика Олександра Лазаревського, назва **Брусилова** походить від однойменного київського села. Розорені татарами, мешканці у другій половині XVI ст. знайшли собі нову територію і заснували новий Брусилів. Село переходило з рук у руки: від українського магната Адама Киселя до чернігівського каштеляна у 1639 р. і до київського воєводи у 1641 р. З 1648 р. – власність Чернігівських полковників. У XVIII ст. гетьмани Мазепа та Скоропадський своїми грамотами пожалували Брусилів спочатку бунчуковому товаришу, а потім генеральному обозному **Василю Андрійовичу Дуніну-Борковському**. Брусилів входив до Білоусівської сотні Чернігівського полку. З 1782 р. – у складі Седнівської волості Чернігівського повіту.

Достопам'ятність Брусилова – церква святого Архістратиґа Михаїла. Перша згадка про неї веде у 1744 р. У 60-х рр. XVIII ст.

⁷³ Там само. – С. 140.

у селі налічувалося 70 козацьких, 14 селянських дворів і дім прибулих сюди **Борковських**. Мешкали тут до двадцяти козаків виборних і до п'ятдесяти підпомічників. Бунчуковому товаришу Василеві Дуніну-Борковському належало понад двадцять посполитих селян. Головним на селі був сотенний хорунжий. Духовну службу справляли два священики.

* * *

Розповідають, що невідомий рибалка у XVIII ст. заплив на річку Здвиж за великим уловом. Спорудив собі будку (буду) і коротав у ній певний час. Поступово обжився. Так з'явилось поселення за назвою **Буда**. Можливо, він був козаком, бо село увійшло до складу Дівичької сотні Ніжинського полку.^{*} У селі налагодили виготовлення поташу – сировини для виробництва скла, інших матеріалів. З часом підприємство припинило своє існування.

Писар Виблівської сотні **Семен Григорович Ясновський** одружився з донькою бунчужного товариша Івана Булавки Софією і отримав у придане село Буду.

У 1782 р. утворився Чернігівський повіт, і Буда відійшла до Янівської волості.

* * *

У грамоті польського короля Сигізмунда III, датованій 1619 роком, згадується село **Ведильці**. Назва походить від річки Ведилки. Після возз'єднання України з Росією Ведильці – у складі Любецької сотні Чернігівського полку. Козаки виробляли сукно, іншу продукцію. Хто і коли збудував тут млин, невідомо. З 1712 р. Ведильці належали Києво-Печерській лаврі. У 1782 р. село увійшло до Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

У писемних джерелах XVII ст. згадується село **Довжик** як поселення Любецької сотні Чернігівського полку. У 1730 р. значи-

^{*} Тепер с. Салтикова Дівича Куликівського р-ну.

ми маєтностями тут володіли **Андрій та Яків Полуботки**. Вони придбали їх у **Посудевських-Унучок**. Один з цього роду, Сава Унучко-Посудевський, обіймав посаду сотника у Любечі. Потім землі і млини у Довжику купив бунчуковий товариш **Семен Полуботок**. Маєтності успадкувала його удова. За даними на 1736 р. у Довжику перебувало на обліку 49 козацьких сімей. В 1725 р. підданцями Полуботка у селі були 30 дворів. Йому також належали 5, як тоді казали, *деревень* поблизу Довжика, де було 145 дворів.⁷⁴

У 1716 році у селі освячено церкву Різдва Богородиці. Тут відпустили гріхи і пам'янули батьків **Павла Леонтійовича Полуботка**. На знак цієї визначної для нього події Чернігівський полковник подарував храмові Євангеліє з дарчим написом. З 1782 р. село Довжик – центр Довжицької волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Відомо, що Богдан Хмельницький підписав документ про передачу села **Друцьке** шляхтичу Грязному. Однак згадку про нього знаходимо під 1672 р., коли село перейшло у спадщину до роду Мазеп, зокрема, до **К.К. Мазепи**. Назва його походить від імені першого козака *Друця*, який тут оселився.

У другій половині ХІХ ст. володарем Друцького став російський офіцер у відставці, дворянин молдавського походження **Єгор Варзар**. До 1892 рр. село було спадщиною **Василя Єгоровича Варзара** (1851–1940) – голови Чернігівського повітового земства у 1886–1892 рр.

* * *

На схилах р. Жеведюха, що є правою притокою Десни, у першій половині ХVІІ ст. засновано село **Жеведь**. Назва виникла від слова Живець (струмок). Село певний час перебувало у Слабинській сотні Чернігівського полку. За переписом 1731 р. Же-

⁷⁴ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 105–106.

ведь тоді вже не входила до складу даної сотні.⁷⁵ З 1782 р. – населений пункт Слабинської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

За народними переказами, село **Жукотки** заснував приблизно у XII ст. хтось на ім'я **Жук**. Тому початкова назва поселення – Жукове. За часів татаро-монгольської навали Жукотки перетворилися майже на пустелю. Відродилося село у першій половині XVII ст. Відповідно до грамоти польського короля Сигізмунда III 1625 року воно стало належати Чернігівському магістрату. По закінченні Визвольної війни Жукотками володів обозний Чернігівського полку **Костянтин Угровецький** і знатний товариш Чернігівського полку **Семен Ялинський**. З 1780 до 1783 р. діяв орендний контракт на село Жукотки, складений між Анастасією Степанівною **Полуботок** і останнім Чернігівським полковником (бригадиром) **Петром Милорадовичем**. Потім тут господарювали Лашкевичі і Дурново. Село перебувало у складі Білоусівської сотні Чернігівського полку.⁷⁶ З 1782 р. – територія Антоновицької волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва. У 1784 р. збудовано Миколаївську церкву, яка з часом зазнала руйнації. 22 травня 2002 р. відбулося освячення Свято-Миколаївського престолу церкви.

* * *

Нашу розмову про село **Іванівку** варто розпочати з цитати, запозиченої у Філарета Гумілевського: *“Петров Корень название поселения самого древнего дотатарского; оно сменилось в русское правление (1490–1600) именем Яковлевичей; а в польское владение пан Ян Граховский оставил поселению имя Яновки. Без сомнения, Петр, оставивший имя Петрова Кореня, по-*

⁷⁵ Там само. – С. 88.

⁷⁶ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показч. населених пунктів. – К., 1959. – С. 124.

добно Онисиму, владельцу Онисовки, был черниговским боярином и владельцем земель Петрова Кореня.”⁷⁷ Отже, попередні назви села **Петрів Корінь – Яковлевичі, Янівка**. Сучасна назва – з 1917 р.

Філарет Гумілевський цитує стародавні акти, що стосуються Яковлевичей-Петрова Кореня. Перший документ – грамота короля Владислава польською мовою від 16 червня 1635 р., яка дає дозвіл шляхетній пані **Варварі Ласковській**, дружині Яна Граховського, передати права свої на землю Яковлевичів шляхетному **Варфоломею Медушевському**, аби він користувався урочищем, лісами, борами, бортними деревами, озерами і річками. Другий документ – акт латинською мовою від 1635 р., яким Варвара Ласковська зобов’язувалась передати назавжди свої права на маєток Яковлевичі-Петрів Корінь Варфоломею Медушевському, *“каморнику из Земброва.”* У 1721 р. в селі зведено храм на честь Покрова Богоматері. Церкву прикрашав срібний потир – власність Ласковських, володарів Яковлевичів за часів короля Сигізмунда.

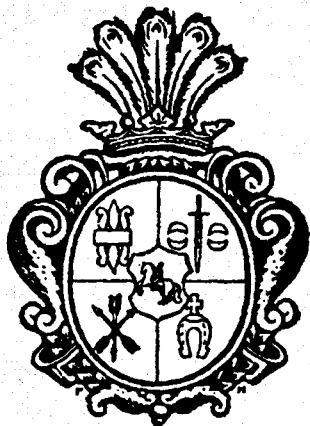
Філарет Гумілевський розповів й про нащадків Варфоломея Медушевського. Його син **Олександр Медушевський**, польський шляхтич, здобув освіту у Римі та Парижі. Після смерті батька повернувся в Україну, бо на цьому наполягав дядько Олександра Медушевського з боку матері, відомий церковний діяч Лазар Баранович. Річ у тім, що згідно договору 1667 р. Росія зобов’язалася сплатити Польщі 200 тис. руб. для задоволення *“бедным шляхтичам, потерявшим земли в Украине.”*⁷⁸ Кілька років Олександр Варфоломійович Медушевський прожив у Москві. Виконував доручення по відомству закордонних справ. Опісля прибув до Чернігова. Оселився поблизу замку. Придбав інші двори. А потім пішов на військову службу. Воював Азов, Казикермент, Паланку. Що сталося далі, невідомо.

⁷⁷ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 170.

⁷⁸ Там само. – С. 173–174.

У Олександра Медушевського було два сина. **Федір Олександрович** народився в Чернігові без батька. Мати Євфимія Миколаївна Філонович померла, коли хлопчикові виповнилось дванадцять років. Ієромонах Троїцько-Іллінського монастиря Дорофей забрав Федю Медушевського до себе. У монастирі підліток навчався грамоті, латинській діалекті. Потім вчився за кордоном. Вступив на службу до Волоського корпусу. Учасник шведської кампанії на морському флоті. Був поранений. Після двадцяти років бездоганної служби вийшов у відставку і повернувся до Чернігова. Отримав маєток батька. Взяв шлюб із Наталією Василівною Смержековною. Служив городовим козаком у Чернігівському полку як значковий товариш. Учасник кримського походу 1736 р., очаківського 1737 р., під Дністром 1738 р., хотинського і кримського 1739 р. Відзначений тодішніми командирами. Що було з ним далі, також невідомо.⁷⁹

Його брат **Василь Олександрович Медушевський** мав чини сотника, хорунжого, отамана полкового Чернігівського. Служив бездоганно з 1696 р. У 1732 р. універсалом гетьмана Апостола призначений на посаду хорунжого полкового Чернігівського.⁸⁰ Подальша доля також невідома.

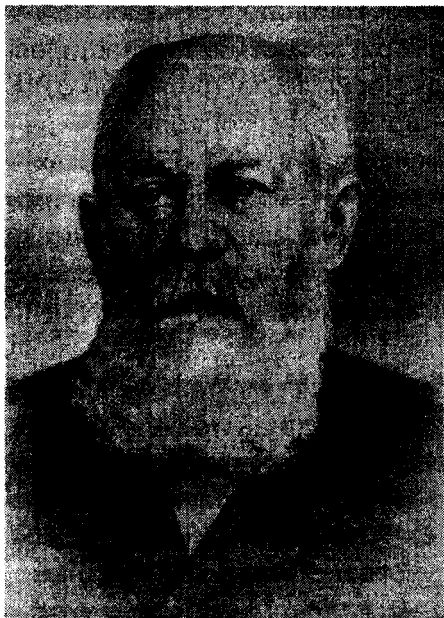
Герб Тризни

Селом володів Чернігівський П'ятницький монастир з 1659 р. до свого закриття в 1786 р. Потому – власність казни. А за десять років село придбав **Григорій Петрович Милорадович** – син останнього Чернігівського полковника Петра Степановича Милорадовича, відомий український історик.

⁷⁹ Там само. – С. 174–175.

⁸⁰ Там само. – С. 175.

Іванівка була також родовим маєтком родини, яку започаткували сотники Слабинської і Чернігівської сотень **Іван Хомич Тризна** та **Андрій Тризна**. Останніми з цього роду, хто володів маєтностями в Іванівці, були **Роман Дмитрович Тризна** – голова Чернігівського повітового земства 1874–1875 рр. та його син

Портрет

Дмитра Романовича Тризни.

Худ. В.Є. Матвійцев. 2003 р.

Дмитро Романович Тризна, який очолював повітову земську управу в 1892–1910 роках.

Іванівка перебувала у складі Білоусівської та Чернігівської сотень Чернігівського полку.⁸¹ У 1782 р. село стало волосним центром у складі Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

Якось група давніх переселенців зупинилася біля сучасного села Мньов над водяним потоком, що впадає в річку Пакульку. Хтось застудився і “прикархнув”. Від цього слова і пішла назва села **Кархівка**. Вперше воно згадується в описах

Києво-Печерської лаври під 1712 р. як власність цього монастиря. До 1782 р. підпорядковане Любецькій сотні Чернігівського полку. З 1782 р. – у складі Пакульської волості Чернігівського повіту. Значними землевласниками тут були Посудевські – нащадки Любецького шляхтича **Івана Кононовича Посудевського** (1580–?).

⁸¹ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показч. населених пунктів. – К., 1959. – С. 126, 136.

* * *

На думку Філарета Гумілевського, назва цього села походить від струмка, відомого як **Киїнка**, що витікав із старокиївської гори ще за часів перших чернігівських князів. У 1627 році село належало домініканцям Борисоглібського костьола. Пізніше Киїнку повернули, як втрачену власність, Борисоглібському монастиреві у Чернігові. Село входило до складу Чернігівської (полкової) сотні Чернігівського полку, а з 1782 р. – до Козлянської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва. У 1661–1786 роках – власність Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові. За даними на 1736 р. у Киїнці мешкало 46 козацьких сімей. Миколаївську церкву збудовано 1744 р. з будинку, що стояв поблизу села на луку і в якому тимчасово мешкав преосвящений.

* * *

Існують дві версії щодо походження назви цього села. Одна з них: перші козаки-переселенці, оселившись на берегах річки Замглай, понад усе любили вживати кисіль. Цим й уславились. Друга версія: засновником села був **Адам Григорович Кисіль** (1580–1653) – сенатор Речі Посполитої, воєвода Київський. Від нього пішла назва поселення **Киселівка**. Отже, село засновано у першій половині XVII ст. Увійшло до складу Білоусівської сотні Чернігівського полку. Ратуша Чернігова і деяки урядники міста у відповідності з царськими грамотами і гетьманськими універсалами, що були видані в кінці XVII – на поч. XVIII ст., одержали юридичне право експлуатувати селян Киселівки. Вони також користувалися багатьма нивами, сіножатями, риболовлею, лісами, переїздами. Однак права на маєтки ратуші і приватних осіб мали суворе розмежування. Наприклад, маєтності Киселівки були передані на користь війту і бурмистру. Так, у 1730 р. тут були володіння війта Чернігівського магістрату на ім'я **Лопата**. У 1782 р. село перейшло до Седнівської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Назва села **Ковпита** походить від назви болота першої половини XV ст., яке зникло. Поселення входило до складу Любецької сотні Чернігівського полку. Грамотою 1712 р. Ковпиту затверджено за Києво-Печерською лаврою. З 1782 р. село у складі Пакульської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Філарет Гумілевський писав, що це поселення стародавнє, не гетьманське. Тому опинилося серед спустошених сіл у 1148 р. Читаємо: *“Село пустое Козел, с мельницею утверждено за борисоглебовскою кафедрою царем в 1667 г. Пустым оно было в то время от того, что при Брюховецком опустошены были многие села около Чернигова, как и самый Чернигов.”*⁸² Входило до складу Любецької сотні Чернігівського полку. Родова маєтність любецьких шляхтичів і козаків **Козлів, Козлевичів, Козлевичів-Федьків**, нащадків **Федора Степановича Козловича**, боярина Любецького замку у 1642 році. Його яскравий представник **Гордій Козлевич** за часів Сигізмунда II Августа довів своє шляхетство, і його родина отримала Ганезицьку землю на р. Ворзні, де згодом виникло село **Козел**. Відоме ім'я **Федора Івановича Козлевича** (1670–1724), козака цього села, котрий розпочав службу 1689 р. Серед козаків Роїської сотні під 1762 р. значиться **Василь Козел**. У 1792 р. у Козлах проживало 17 **Козлів-Козлевичів** та ще 14 **Козлових** віком від 1 до 100 років. Крім того, в одному з навколишніх сіл мешкало ще 15 **Козлів**, записаних за ревізією 1792 р. до козацького стану. Мали свій герб. Серед козацьких родин поселення значаться Дудки, Галушки, Губичі, Поклади, Ручки, Шатуни, Биковці.

⁸² Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 84–85.

Леонтій Полуботок, батько Чернігівського полковника Павла Полуботка, 1690 року купив землі поблизу села. Тут були володіння й **Анастасії Полуботок**.

У 1741 р. у селі мешкав малоґрунтовний і не маючий худоби виборний козак **Дем'ян Жлоба**. У 1792 р. – ще двадцять людей з роду Жлобів-Погорільських.⁸³ Серед любецьких бояр на ім'я **Злоби** або **Злобицькі**, що мали привілеї від польського короля Владислава IV ще 1633 р., виділився козак **Луцько Пархомович**, котрий оселився у цьому селі. Про його ґрунти нічого невідомо.

У 1704 р. пресвітер смоленський **Парфеній Стефанович** подарував архієрейському дому млин, який він успадкував від батька у селі Козел. Дві церкви – Петропавлівську і Покровську – зведено 1780 р. на козацькі кошти. У 1935 р. село перейменовано на **Михайло-Коцюбинське**.

* * *

Час заснування села **Козероги** невідомий. Походження назви також. У літературних джерелах початку XVIII ст. зустрічається як складова частина Слабинської сотні Чернігівського полку. Козаки села приєдналися до тих, хто скаржився на значкового товариша **Семена Лизогуба** 1706 р., котрий подібно до діда свого і батька, полковника Чернігівського, не порадившись з козаками, скористався силою своєї влади і відібрав у них ґрунти, сінокоши, лани, лісові “займища”, а самих козаків наказав своєму старості побити.

* * *

Можна припустити, що наступне село, до якого ми подумки завітали, засноване у першій половині XVIII ст. В історичних джерелах зустрічається як **Колчіївка**.⁸⁴ Краєзнавці вважають, що

⁸³ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду Козаччини: Любеч. – К., 1999. – С. 69–71.

⁸⁴ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показч. населених пунктів. – К., 1959. – С. 136.

назва села походить, скоріш за все, від слова “Колич”.⁸⁵ За народними переказами, поблизу поселення був перевіз через річку. Ім’я перевізника – Колич. Звідти і назва **Количівка**. Входила до Чернігівської сотні Чернігівського полку. А було колись і таке: через село проходив шлях із Сіверських земель на Київ. Для подорожніх місцеві жителі пекли калачі. Мовляв, від цього слова назва села. Можливо, і так, бо серед корінних чернігівців побутує не “Количівка”, а “**Калічевка**”.

У першій чверті XVIII ст. до нащадків Чернігівського полковника **Павла Полуботка** перейшли землі від количівських козаків і селян. У 90-х рр. XIX ст. Количівка знаходилась на обліку в Чернігівській повітовій земській управі як дача м. Чернігова.

* * *

Суперечливі відомості знаходимо про село **Красне**. Зустрічається і як **Кросне**. Енциклопедичний довідник “Чернігівщина”, виданий 1990 р., переконує нас, що вперше село згадується під 1722 роком. Однак у Переписній книзі під 1666 роком є дані про село Красне як про володіння “*стрелецкого головы*”, тобто пана **Красновського** – представника Московської адміністрації. Іменем цієї людини пояснюється назва села, яке розкинулося поблизу із Лукашівкою. Разом із Слобідкою Красне гетьманським універсалом 1699 р. передано **Іванові Тризні** – Слабинському сотникові.

Красне входило до Чернігівської (полкової) сотні Чернігівського полку. За даними на 1736 р. у селі мешкало 67 козацьких сімей.⁸⁶ У 1782 р. Красне перейшло до Янівської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

За польських часів у селі зведено церкву Св. Параскеви. Землі навколо польський уряд затвердив за служителями храму. У 1792 р. земський суд надав церкві сіножаті (1508 возів) на Десні

⁸⁵ Наш край. – 2003. – 18 квіт. – С. 5.

⁸⁶ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 178.

та озері Баграч, якими до того у Красному володів представник козацької старшини **Грязний**.

* * *

Засновано **Кувечичі**, напевно, у XVI ст. Бо 1581 р., як пише український історик Вадим Модзалевський, селом володів **Милко Бивалькевич** – землевласник з Любеча. Село належало Любецькій сотні Чернігівського полку. Пізніше з'явилась родинна маєтність любецьких шляхтичів і козаків **Кувечичів (Кувечицьких)**, одержана від Сигізмунда II Августа. Їхнім іменем стало називатись поселення. Хоча не можна відкинути спогади старожилів про походження назви села: *“Давно колись йшла нашими краями одна людина, яка шукала собі нове місце для проживання. Сподобалась йому місцевість – от і залишився тут. А прізвище того чоловіка було – Кувійко.”*

Втратили Кувечицькі свої маєтності у першій половині XVII ст. Новим володарем став **Іван Міклашевський**, котрий отримав село, як посаг від тестя **Андрія Павловича Полуботка**. У 1684–1695 рр. частину маєтностей докупив у **Катерини Богданович Леонтій Полуботок**. Чернігівський полковник **Павло Полуботок** отримав Кувечичі у 1711 р. Наприкінці XVIII ст. тут володарювали **Милковичі**.

На схід від села височать кургани. За переказами – це козацькі могили. Бо тут відбувалися бої під час Визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

З 1782 р. Кувечичі перебували на території Довжицької волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Козаки, котрі оселилися у цій місцевості у другій половині XVI ст., робили великі човни для Запорізької Січі. Звідси пішла назва села **Ладинка**. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років записане як **Ладинці** – село Слабинської сотні

Чернігівського полку. Розповідають також, що переселенці XV–XVI ст. були з села **Ладинь** на Волині, що й визначило назву поселення.

З 1782 р. Ладинка – у складі Янівської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

У другій половині XIX ст. маєтності Ладинки купив **Єгор Варзар** – російський офіцер у відставці, дворянин молдавського походження. Їх успадкував його син **Василь Єгорович Варзар** – відомий земський діяч.

Настоятелем Михайлівської церкви у Ладинці понад п'ятдесят років, з 1860 р., був о. **Іоанн Сахновський** – з роду обозних полкових, суддів полкових Чернігівського полку **Гната, Павла, Івана та Якима Сахновських** (перша половина XVIII ст.).

* * *

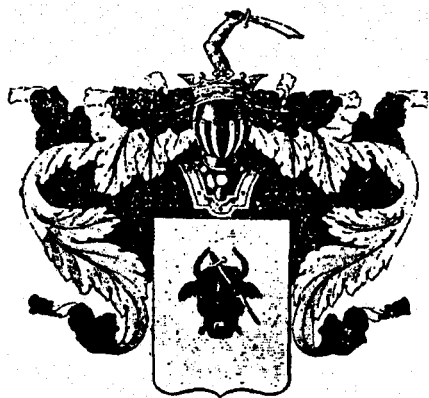
Назва цього села походить від любецьких міщан **Левонovichів**, котрі з 1638 р. мали привілей на дану маєтність від польського короля Владислава IV. Отже, село **Левоньки** засноване приблизно у першій половині XVII ст. Військовий товариш **Іван Молявко** придбав маєтності у Левонovichів 1680 р. Чернігівський полковник **Яків Лизогуб** купив Левоньківський ґрунт 1693 р. Продавцями були козаки з роду Левонovichів. Значковий товариш **Олександр Молявко** одержав частину села, яке входило до складу Любецької сотні Чернігівського полку, у 1702 р. Землеволідіння поміщиків Молявок збереглися до наших днів. На території головної садиби розташувалася психоневрологічна лікарня.

* * *

Вперше село **Масани** згадується під 1677 роком. Належало до Білоусівської і Чернігівської (полкової) сотень Чернігівського полку. Господарями маєтностей до кінця XVIII ст. були брати **Леонтій та Семен Молявки**. Вони одержали їх у спадок 1716 р. від батька **Івана Молявки**. А започаткував рід Молявок (Малявок)

Харитон Молявко – Чернігівський городовий отаман (1650). Його син **Іван Харитонович Молявко** в 1666 р. обіймав посаду батька з печаткою. Навколо щита літери І.Х.А.Г.Ч., тобто “*Іван Харитонович, отаман городовий Чернігівський*” (російською мовою). Інші землевласники – родини відставного сотенного осавула **Семена Івановича Савича** та товариша Любецької сотні XVII ст. **Омелька Малахова**. Донині живе назва їхніх володінь – Малаховщина. У народі відомі як Малашенки.

Назва села походить від пана на прізвище **Мосан**. Воно “зустрічається у метричних книгах XIX століття Свято-Духівської Старо-Білоуської церкви. Можливо, їхні предки і були тут першими поселенцями та дали селу своє ім'я. Саме Мосани, а не Масани звалось воно у XVII–XVIII століттях.”⁸⁷

Герб Молявок

Тоді ж було зведено церкву в ім'я Різдва Богородиці зусиллями **Євдокії Іванівни Молявки**, народженої близько 1697 р. Краєзнавець **Віра Зайченко** припускає, що її чоловік **Карп Васильович Колодкевич**, за якого вона пішла заміж 1721 р., був першим масанівським священиком. На початок 70-х рр. XVIII ст. у селі налічувалось п'ять козацьких дворів. Поземельні акти Масанів належали Молявкам. Вони мали власний герб.

Побутує думка, що село **Мньов** вперше згадується у писемних джерелах під 1712 р. Вона, ця думка, бере свій початок з такого видання як “Архив Юго-Западной России” (Т.1. – С. 386). Тут

⁸⁷ Зайченко В.В. Село Масани, яким воно було: (Іст.-етногр. нарис). – Чернігів, 2003. – С. 3–4.

йдеться про те, що грамотою 1712 р. за Києво-Печерською лаврою закріплюється село Мньов. Чернігівський історик Андрій Курданов називає іншу дату – 1523 р. Він обґрунтовує свою точку зору документом, датованим цим роком, щодо території Любецького повіту, до складу якого тоді входило село Мньов. Ґрунти та його поселенці дійсно належали Києво-Печерському монастиреві.

Краєзнавці схильні до того, що село бере початок з 1552 року згідно опису Чорнобильського замку, де відомості про село вкладаються у вираз “Мниво 6 чел.” Звідси й назва поселення.

У Філарета Гумілевського знаходимо цікаві відомості про річку Видру, котра впадала у Дніпро коло Мньова. Її витoki ведуть до круглого високого насипу землі Вершина поблизу Неданчич. Старі козаки розповідали, що тут колись була митниця. По повноводній Видрі ходили судна з багатим товаром. Вивантажували його на митниці. Звідти сухопутним шляхом доставляли у Любеч. Козаки казали, що Любеч колись був великим містом. *“Рассказ о Выдре и таможене, – писав Гумілевський, – оправдывается тем, что в недавние годы жители с. Мнева и Неданчичей вытаскивали из Выдры доски плавных суден. Ныне Выдра – болото, на нем косят траву, ходит скот. Таково последствие опустошения лесов!”* (Ист.-стат. описание Черніг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 97).

За Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. Мньов – територіальна одиниця Любецької сотні Чернігівського полку. З утворенням Пакульської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва село увійшло до її складу.

У 1890 р. на х.Хропатову поблизу Мньова знайдено скарб – 233 срібні австрійські, датські, польські і пруські монети XVII ст.

* * *

На березі ручая, вкритого мохом, розкинулося поселення **Мохнатин**. Була й гора за назвою старий Мохнатин, яка робила село неприступним. У другій половині XIX ст. місцеві жителі знаходили тут польські монети. *“Последние показывают собою, – писав Гумілевський, – что поселение Мохнатина на новом, от-*

крытом и удолистом, месте последовало уже после польсько-го владычества.” Першу згадку про село знаходимо в універсалі гетьмана Юрія Хмельницького від 22 січня 1660 року: “Села Мохнатин, Юрьевка и Рудка укреплены были за черниговским девичьим монастырем, как древняя собственность его.”⁸⁸ Дівочий монастир – це П’ятницький монастир у Чернігові.

Село входило до Білоусівської сотні Чернігівського полку. У 1736 р. у Мохнатині налічувалося 33 козацькі сім’ї. В середині XVIII ст. козацьких дворів було 11, селянських – 28. На кошти козаків зведено Георгіївську церкву. У Покровському храмі Мохнатина звертала увагу чудотворна стародавня ікона Божої Матері. За переказами, вона разом із храмом перейшла з села Рудні. Під храмовою іконою був герб гетьмана Івана Скоропадського. На Пречисту 1692 р. тоді писар полковий Чернігівський **Іоанн Скоропадський** подарував церкві Євангеліє.

У 1781 р. в селі мешкали сотенний осавул, до чотирьох виборних козаків, до дванадцяти підпомічників, дев’ять посполитих селян удови білоусівського сотника **Георгія Васильовича Дзвонкевича**. Військовий товариш **Петро Маркович** володів у Мохнатині будинком на три покої.

* * *

Село **Навози** виникло у першій половині XII ст. посеред водного шляху від Любеча до Києва, на кордоні Чернігівського і Київського князівств. Це засвідчує будинок Чернігівського князя **Миколи Святоші**, який стояв на городищі – підвищеній місцевості із ровом, заповненим водою. Сучасні дослідники додержуються того, що назва села походить від звезення сюди данини Київським князям. Однак спростування цієї точки зору знаходимо у Філарета Гумілевського, який писав, що землі у селі піщані, а на городищі виявився чернозем. Городище стали називати **Навозами**, поступово цю назву знайшло і село. За переписом 1593 р.

⁸⁸ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 104,105.

Навози відносилися до Чорнобильського замку. 28 січня 1683 р. лаврський архімандрит **Інокентій Гизіель** звернувся до мешканців села з повідомленням про те, що віддає навозькому священику Григорію острів Мозолчу з прилеглими сіножатями. А прихожан церкви просив допомогати йому: засипати для отця духовного щороку *“по четвертаку жита”*. Інший архімандрит печерський **Варлаам Ясинський** додав до Мозолчи десяток бортних дерев. Грамота 1712 р. підтвердила за Лаврою село Навози.

За Генеральним описом Лівобереженої України 1765–1769 рр. воно входило до Любецької сотні Чернігівського полку. У цей період сотню очолював **Іван Федорович Посудевський**, котрий, можливо, мав тут свої інтереси. Адже село розташоване на Дніпрі, на березі якого розміщувався Навозький прикордонний форпост, тут стояв Чернігівський карабінерний полк у складі старшини і козаків.

Храм на честь святого Миколая з двома дзвонами споруджений 1647–1648 рр.

З 1782 р. – село у складі Пакульської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва. Скарб монет XVI–XVII ст. знайдено 1893 р. У 1962 р. Навози отримали іншу назву – **Дніровське**.

* * *

До 1648 р. засновано село **Новий Білоус**. Містечком сотенного управління стало у роки Гетьманщини, до 1782 р. Маєтності тут належали **Станіславу Коханенкові** (1613–бл.1686) – полковому сотнику Чернігівському. Їх успадкував його зять, колишній дворянин гетьмана Многогрішного, сотник Роїський, а потім Чернігівський наказний полковник, **Микола Грембецький**.

Наприкінці 1690-х рр. старший військовий канцелярист Петро Іваненко, народжений у Полтавському полку в родині козака, очолив повстання проти Москви і своїх панів. Він сподівався на допомогу з боку опозиційної старшини Гетьманщини. Однак вся опозиція фактично потрапила до рук гетьмана Мазепи і московського уряду. Серед опозиціонерів опинився **Микола Грембець-**

кий. Його арешт в 1692 р. вказує на те, що слідство дошукувалось дальших зв'язків старшинської опозиції. Адже Грембецький перебував у родинних стосунках з колишнім генеральним писарем Карпом Мокрієвичем, Стародубським полковником Михайлом Міклашевським. А син Миколи Грембецького **Федір** мав за дружину **Євдокію** – дочку **Криштофа Самійловича Фридрикевича**, Седнівського сотника 1699–1700 рр. і пасинка Мазепа. Річ у тім, що в 1668 або 1669 р. гетьман одружився у Корсуні з удовою Ганною Фридрикевич. Її перший чоловік, шляхтич Самійло Фридрикевич, полковник польського війська, перейшов на бік козацький. Від цього шлюбу Ганна мала сина Криштофа і дочку Марію. Криштоф Фридрикевич побрався з дівцею Катериною – дочкою сотника Седнівського (1680) **Богдана Войцеховича**. Від цього шлюбу народився Григорій Фридрикевич – майбутній бунчуковий товариш.

Невідомо, як закінчилися справи опозиціонера Миколи Грембецького. Можливо, родинні зв'язки з Фридрикевичами врятували йому життя. Відомо, що у Грембецького були син Федір – значковий товариш, дочка Марина, онук Василь – військовий товариш, онука Євдокія. Всі вони – його спадкоємці. За даними краєзнавця Віри Зайченко, у 1740 р. Грембецькі продали частину своїх ґрунтів **Красовським**. У подальшому маєтності успадкували **Федір Васильович** та його син **Дмитро Федорович Грембецькі**. Цей рід мав власний герб, а Микола Грембецький – печатку: навколо щита літери M. G. S. R, тобто "Mikolay Grembiecki. Sotnik Roisski".

15 вересня 1694 р. гетьман Іван Мазепа підписав універсал-привілей значковому козакові Чернігівського полку **Семену Ялинському** на володіння млином на р.Білоус, який передавався у спадщину дружині та його нащадкам.

У Новому Білоусі мали власність й представники роду **Дуніних-Борковських** – бунчуковий товариш Андрій Васильович, його удова Катерина Борковська, підкоморій Михайло та його син Іван Михайлович – бунчуковий товариш.

Серед інших землевласників у Новому Білоусі зустрічаються родини **Михайла Йосиповича Красовського** – сотника Чернігів-

ського полку, Білоусівського сотника **Георгія Васильовича Дзвонкевича**, військового товариша **Андрія М'якотіна**, канцеляриста **Гаврила Скварського**.

У 1736 році у селі налічувалося 56 козацьких сімей. За підрахунками Віри Зайченко у другій половині XVIII ст. у Новому Білоусі мешкало 110 козаків. З 1782 р. село входило до Козлянської волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

Достопам'ятність Нового Білоуса – одноповерхова, хрещата, з квадратним бабинцем Свято-Троїцька церква, зведена в кінці XVII ст., коли село отримало статус сотенного. Однак в облікових документах відділу охорони пам'яток обласного управління архітектури і містобудування храм датується 1646 роком. Проте невідомо, звідки взялася ця дата. У 1803 році до церкви св.Трійці прибудовані сіни та ганки, маленькі приміщення ризниці та паламарні поруч із вівтарем. У 1972 р. сільська громада спорудила у храмі чотирирусний іконостас, який складається з 31 ікони різного розміру, роботи авдіївських майстрів К.М. Адаменка та його сина Пантелеймона. Покрівля церкви св.Трійці вкрита оцинкованим залізом у 1990 р. Святиною тут є дві гаптовані плащаниці. Спеціалісти датують їх кінцем XVIII ст.

Церква св. Трійці у Новому Білоусі

Очолоював місцеву парафію упродовж 1793–1815 рр. священик **Ананій Рознатовський**. Весь цей час він робив записи до метричної книги. На щастя, вона зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського і дає уяву про козаків Білоусівської сотні і селян, котрі жили в селі. Зараз у Новому Білоусі мешкають їхні нащадки.

У період козаччини на селі існував ткацький промисел. Мистецтвом вишивки володіла кожна козачка. У метричній книзі Троїцької церкви Віра Зайченко знайшла імена ткалі Тетяни Полевички, ткачів Василя Кота, Никифора Лесковича, Миколи Пепші, Семена Кухленського. Виготовляли ткачі вовняні тканини з місцевих овець, лляне полотно різного гатунку. Деревообробники задовольняли попит на ткацькі верстати. Новобілоусівці будували складні млини і вітряки. Робили вони це на замовлення Слабинського сотника **Самійла Левандовського**, бунчукового товариша **Володимира Домонтовича**, хорунжого полкового **Василя Комаровського**, бунчукового товариша **Рашевського**, підкоморія **Дуніна-Борковського**. Проте головною справою для себе козаки Нового Білоуса вважали хліборобство.

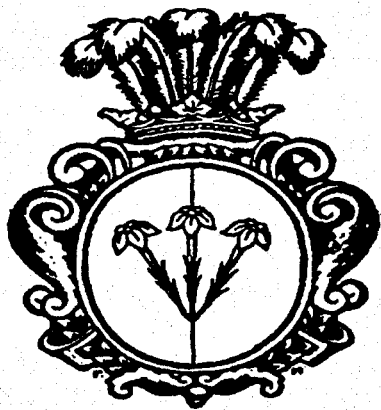
* * *

Дослідник **Олишівської** історичної минувшини Олександр Шишацький-Ілліч писав, що село започатковане при князях Корибутах-Вишневецьких у другій половині XV ст., коли Україна перебувала під владою Великого князівства Литовського. Філарет Гумілевський уточнює: за місцевими переказами **Олишівка** існує з 1460 року. Проте на карті французького мандрівника Боплана, яку він склав у другій половині XVII ст., Олишівка не відзначена. А от на мапі Олександра Рігельмана 1786 р. знаходимо це поселення як село Березинського повіту Чернігівського намісництва.

На місці Олишівки колись були величезні вільшані непролазні ліси. Тому цю місцевість козаки, що оселилися тут, назвали Поліссям. Проживали патріархальне, тихе і спокійне життя. Наприкінці XV ст. кримський хан Менглі-Гірей спустошив Литовські во-

лодіння, у тому числі і хутори, побудовані у вільшаних лісах на місці сучасної Олишівки. Оскільки ще 1471 р. до польської корони була приєднана Південна і Західна Русь, то Казимир IV знайшов бажаючих і заселив їх на спустошені землі України. Так в Олишівці опинились вихідці з польських родин. Вони знову заснували вісім хуторів. Деякі з них зберегли свої назви до середини ХІХ ст.: Либідь, Бухар, Лапа. *“Через полвека, – читаємо у Шишацького-Ілліча, – почались восстания народа Малороссии против Польши. Хутора слились в один и начали называться Ольховщиною, потом Ольховкою, Ольшевкою, наконец Олишевкою. Козаки Олишевки начали строить укрепления, крепость. Тут они поставили первую церковь. Во времена Самозванца Олишевская крепость было разорена. В 1618 г. вся Северская область, в т.ч. Олишевка, перешла Польше.”*⁸⁹ З 1659 р. олишівці потерпали від польських набігів. У 1663 році містечко зайняли війська Яна Казимира. У 1679 р. задніпровський гетьман Яненко вкрай спустошив Олишівку.

За часів Богдана Хмельницького, коли Україна була розділена на полки, 1663 р. Олишівка як сотенне містечко увійшла до

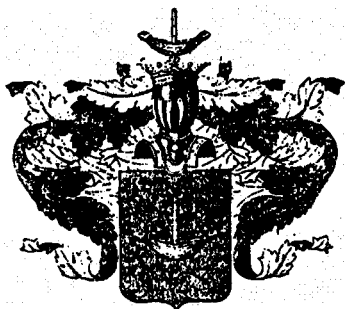
Герб Галузевських

складу Ніжинського, потім – до Київського полків. У 1665 р. у складі 18 сотен Ніжинського полку знову була Олишівська. Тоді в містечку знаходились сотенна канцелярія, духовне правління і ратуша, *“по какому случаю в Олишевке завелось много чиновников и дворян. В сотенной канцелярии присутствовали: атаман, асаул, хоружий и писарь. Суду канцелярии подлежали дела уголовные, гражданские и казенные, а Ратуша делала расправу свою исключительно над одними мужиками.”*⁹⁰

⁸⁹ Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 17.

⁹⁰ Там само.

Посаду городского отамана у 1679 р. обіймав **Гаврило Галуза**. Від нього бере початок дворянський рід **Галузевських**, котрі мали свій герб. У 1681 р. городовим отаманом став **Пилип Столиця**. Його нащадки **Столиці** мали також свій герб. Сотник Олишівський 1685 року **Ярема Яхневич** – родоначальник дворянського роду **Яхневичів**, які теж зберігали родовий герб. Олишівським городничим у 1775 р. був **Федір Савич Лобода**. Він же – сотенний отаман у 1792 р. Ним започатковано дворянський рід **Лободи** із власним гербом.

Герби роду Лободи

налічувалося до півтори сотні, ткачів – понад тридцять, котлярів і ковалів десять, кушнірів – до сорока майстрів. Ремісники об'єд-

Олишівські сотники сприяли розвитку містечка. Ось їхні імена: *Іван Пригара, Семен Кривий, Семен Биховець-Супруненко, Леонтій Шрамченко, Ярема Яхневич, Антін Яремович Яхневич, Данило Леонтійович Шрамченко, Іван Леонтійович Шрамченко, Іван Солонина (нак.), Василь Пригара.*⁹¹ Вони очолювали сотницький уряд упродовж 1665–1781 рр.

На думку Шишацького-Ілліча, у 40-х рр. XVIII ст. Олишівка стала посправжньому багатим і привабливим містечком. Тоді посаду сотника до 1773 р. обіймав **Іван Леонтійович Шрамченко**. В Олишівці збільшилась кількість населення. Містечко стало чистим й ошатним. На вулицях з'явились тротуари. Розвивалась торгівля і ремісництво: шевців і чинбарів

⁹¹ Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Реєстр. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 54.

нувались у цехи. “Цех составляли, – наголошував Шишацький-Ілліч, – исключительно парубки; у них есть старшинец, который имеет свой особенный значок, как символ власти. Значок этот состоит из желтой камышовой палки, длиною аршина в два, с огромным серебряным набалдашником, с продетыми у последнего разноцветными лентами. Палку эту носят старшинцы в руках, не дотрагиваясь нижним концом до земли. В обыкновенные, будние дни она хранится в церковной ризнице и выдается старшинецу во время праздников и торжеств.”⁹²

За часів гетьмана Кирила Розумовського, 17 лютого 1763 р., у Глухові було ухвалено рішення про новий адміністративно-територіальний поділ України: окрім полкового розділення введено повітове так, щоб у кожному повіті було по кілька сотен. Олишівська сотня увійшла до складу Козелецького повіту. За даними на 1764 р. на території сотні мешкало 765 козаків виборних, 746 козаків підпомічників, дворян – 2002 особи. Всього – 5511 людей.⁹³ За часів графа Рум'янцева-Задунайського, котрий запровадив в Україні пошту, в 1765 р. поштову станцію відкрито в Олишівці.

Сотенне правління в Олишівці було скасовано 1782 р., коли утворилося Чернігівське намісництво. Коли ж намісництво було перетворено 1802 р. на Чернігівську губернію, село увійшло до Козелецького повіту.

З 1786 р. маєтності в Олишівці належали таємному раднику і дійсному камергеру **Будлянському**, бунчуковим товаришам **Василю** та **Михайлові Шрамченкам**, асесору **Пригарі** (ймовірно, з родини сотників Івана та Василя Пригар), хорунжому полковому **Євстафію Шрамченкові**. Шишацький-Ілліч наводить спогади поміщика Миколи Васильовича Дзвонкевича про цю людину: “Говорят, что этот Евстафий Шрамченко был глубокий старик, седой, как лунь; ходил в бороде и в белом длинном костюме.

⁹² Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 21, 29.

⁹³ Там само. – С. 27.

*Шрамченко этот постоянно любил просиживать дни в своей пасеке, на поле, – и когда, бывало, к нему кто придет, то он каждого накормит медом и тогда проводит в дорогу, часто даже и незнакомых.”*⁹⁴ Євстафій Шрамченко належав до представників шляхетства (їх було 15), котрі мешкали в Олишівці.

Інше народонаселення – одинадцять різночинців і семеро представників духовного звання. Дворів козацьких, селянських і власницьких налічувалося 318. До послуг олишівців було 25 шинків і крамниць, оснащених сотнею невеликих котлів.⁹⁵

Олишівські козаки вирощували хліб, льон, тютюн, коноплю, картоплю. На кожному подвір'ї – до восьми голів різної худоби. Розвивалося й бджільництво. Далеко за межами Олишівки було відоме ім'я бджоляра і поміщика **Герасима Івановича Савича**, ймовірно, брата Любецького сотника 1733–1745 рр. **Івана Івановича Савича**. Проте *“олишевцы более сапожники и кожевники, чем хлебопашцы. Сапоги из красного сафьяна продавали в Екатеринославской, Полтавской, Могилевской и других губерниях. Кроме этого козаки Олишевки были известными мясниками, медниками, кузнецами, плотниками, которые составляли целую отрасль торговли. Продавали горячее вино в местных лавках, возили его в Нежин, на ярмарки. Разводили сады, с которых имели большую прибыль.”*⁹⁶ Козачки вибілювали полотно, навчали хлопчиків прясти, а потім вже батько допускав їх до чобіт. Вироби з олишівського полотна користувалися значним попитом в інших місцевостях.

Близько 1660 р. олишівці збудували храм Різдва Богородиці на честь святої мучениці Варвари. У 1754 р. він згорів, а відновили його лише у 1779 р. *“за недородом хлеба”*. У 1784 р. талановитий майстер **Стефан Кулак** з братами влаштував для храму чудовий іконостас. Пожежа сталася від блискавки у квітні 1848 р.

⁹⁴ Там само. – С. 30.

⁹⁵ Там само. – С. 29.

⁹⁶ Там само. – С. 183.

Проте багато чого вдалося врятувати. Новий храм зведено зусиллями священика Василя Шишацького, однак він не дожив до його освячення. Врятовано було древній кіот 1606 р., Євангеліє 1605 р., яке 1671 р. надав храмові Іоанн Биховець-Рашевський, та два Євангелія 1722 і 1733 рр. митрополита Тобольського і Сибірського Антонія Стаховського. Вони надійшли в дарунок від Києво-Печерської лаври. Серед інших коштовностей назовемо келих із срібним хрестом, подарований ігуменом Київського лікарняного монастиря Леонтієм Зоричем 1781 р., три срібних потира і четвертий з олова, ризу із зеленого оксамиту.

*Пам'ятник Б. Хмельницькому в смт. Олишівка.
Фото П. Марухненка, 2004 р.*

Другий храм в Олишівці, зведений на честь святого архангела Михаїла, перебудований 1743 р. Сотник **Іван Шрамченко** купив за свій кошт потир з приладдям і подарував його храмові 1753 р. Тоді Олишівським священиком був **Андрій Шрамченко** – колишній сотенний отаман. Під Олишівкою, на місці каплиці, за згодою преосвященного Варлаама Вонатовича у 1728 р. пан Ошовський поставив хрест. Так вшанували померлих від моровиці і спалених козаків 1711 р., у тому числі й бунчукового товариша **Михайла Биховця**. Лихо було настільки страшним, що звинуватили у чаклунстві багатьох дружин. За відьмацькі витівки їх також спалили на тому місці, де потім звели капличку. Тими жінками були й мати Михайла Биховця та дружина пана Ошовського. Так що названий хрест виявився і для них своєрідним пам'ятником. Аби над ним не було наруги, преосвящений Варлаам Вонатович затвердив ухвалу консисторії: взяти хрест під охорону і поставити огорожу.

* * *

За переказами, село **Пакуль** належало святому князеві **Миколі Святоші** (помер 1143 або 1147 р.), синові Чернігівського князя Давида Святославича. Коли ж Святоша оселився у Києво-Печерському монастирі, то Пакуль став монастирським володінням. Однак в літературі зустрічаємо твердження, що село виникло у другій половині XIV ст. Дослідник історії Пакуля Андрій Курданов у книзі **“Голос пам'яті”** (Чернігів, 1998) пише, що перша письмова згадка про село припадає на 1611 р. Саме того року, за словами Філарета Гумілевського, польський полководець **Горно-стай** полонив Пакуль і на деякий час осів тут разом із військом. Скориставшись недоглядом міської варти, він захопив Чернігів.

“Можливо, назва села походить від слів “Покуль поживемо тут” та “Покуль почекаємо інших”, – дізнаємося з книги Андрія Курданова, – мовлених, за твердженням старожилів, ще першими поселенцями на цій землі. Кажуть, що ними, ймовірно, були втікачі від татар” (С. 33–34).

Село зазнало литовського і польського утисків. Після Люблінської унії 1569 року у Пакулі отримали маєтності представники роду **Посудевських-Унучко**. Окрім поляків, тут оселилися вихідці з Литви, Білорусії, Росії, інших країв. Поселенці тодішнього Пакуля розмовляли литовською мовою.

У середині XVII ст. українські землі були звільнені від польського гноблення. Починає відроджуватися господарське життя. Це і стало причиною появи навколо Пакуля хуторів. На річці Пакульці зводяться млини. До середини XVIII ст. відомі імена їх володарів – **Григорій Міхневич** та **Давид Борисенко** (їхніми іменами назвали поселення, що розкинулись поруч із млинами), **Микола Локутко** та **Василь Липека**. Хутір Філіповичів виник поблизу млина **Івана Філіпова**. Ще одна назва була у нього – Лотков, від однойменного урочища. Нині відомий як хутір Локотків. Як раз за ним існував хутір Грабівщина. Назва походить від імені пакульського ієрея **Василя Грабовського**, намісника Києво-Печерської лаври, настоятеля церкви святої Трійці. Андрій Курданов наводить документ Центрального державного історичного архіву України про господарство, яке існувало тут на початку 60-х рр. XVIII ст. Це – млин борошняний на р.Пакульці на відстані від села п'ять кілометрів з хатою без подвір'я, сукновальня, один сарай, одна комора з мірошником Гаврилом Лизуном, уродженцем Пакуля, якому було 60 років. На жаль, цей хутір зник. У Філарета Гумілевського знаходимо відомості про те, що *“Грабовские донныне священствуют в Пакуле.”* Тобто, за даними на другу половину 70-х рр. XIX століття. А губернський секретар Павло Грабовський у 1806 році володів церковною пакульською землею.

Серед інших священиків назовемо **о. Діонісія Кубачевського** та ієромонаха **Манассія Погребинського** – обидва пакульські городничі. Разом намісник Києво-Печерської лаври о. Модест та о. Діонісій 29 березня 1710 року заснували церкву святої Трійці, а ієромонах Погребинський 8 вересня 1713 р. подарував храмові срібний келих з дарчим написом. Церкву зводили місцеві теслярі. Робота виявилася бездоганною. За словами Гумілевського, *“бру-*

ся положені так верно, що і спустя 150 лет незаметно уклонения стенок от перпендикуляра.”

З 1628 р. Пакуль залишався промисловою вотчиною Києво-Печерської лаври. Андрій Курданов назвав всіх лаврських намісників на селі і у подробицях описав технологію деяких промислових виробництв. Ми ж обмежимося загальною фразою про значні монастирські прибутки, які давали дві пакульські рудні, гутний промисел, цегельні, дьогтярний промисел, бортництво, паперові заводи. З половини XVIII ст. заклали у Пакулі нову папірню. Але московський уряд 1786 р. секулярував її. Як пам'ять про неї залишилась назва сучасного хутора Папірня. На цих виробництвах працювали селяни.

З другої половини XVII ст. в Україні існувало два стани: товариство козаків та посполиті селяни. Козацтво займалося військовими справами, а селянство – землеробством. Так було й у Пакулі. За Генеральним переписом Лівобережної України 1765–1769 років, село перебувало у складі Любецької сотні Чернігівського полку. Територія була прикордонною. Історик Володимир Романовський у праці *“Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году”* (К., 1914) проаналізував стан господарської діяльності цієї сотні, куди входив Пакуль та його округа. Вчений дійшов висновку, що монастирські селяни володіли земельними угіддями та орною землею у достатній кількості – дві треті від загальної кількості дворів. Великої рогатої худоби припадало майже вісім голів на один двір. Це, на думку дослідника, картина стійкого благополуччя. Однак селянам, котрі займалися землеробством, доводилося відробляти важку монастирську панщину. Решта селянських сімей працювала на гутах, руднях, папірнях, котрі належали Лаврі.

Козацько-шляхетські роди Татаренків-Міхнових, Унучок-Посудевських, Гаркуш, Міхневичів, Черниченків, Стародубів також мали у Пакулі маєтності.

Наприкінці XVIII ст. промислова вотчина Києво-Печерського монастиря перейшла до державної казни. Відповідно до указу

імператора Павла I "Про поділ казенних сіл на волості і про порядок їх внутрішнього управління" у 1797 р. утворилася Пакульська волость Чернігівського повіту з волосним управлінням.

* * *

Засноване у X ст. на правому березі болота Південний Замглай, село **Петрушин** виконувало роль сторожового форпосту на північно-східних землях Чернігівського князівства. На початку XIII ст. Чернігівський княжий стіл ледь жеврів на тлі посилення могутності Литовського князівства. Близько 1320 р. литовський князь Гедимін приєднав до своїх володінь Сіверські землі. Серед князів і бояр почалися коливання між Москвою і Литвою, адже Чернігів був прикордонною землею. У 1408 р. майже вся Сіверщина перейшла на бік Москви. У 1450 р. великий князь Литовський Казимір Ягайлович віддав Чернігів князю Івану Андрійовичу Можайському, який втік з Московської держави, бо конфліктував із великим князем. А вже син Івана Можайського, Семен, у 1500 р. знову перейшов до Москви із містами Чернігів, Стародуб, Гомель і Любеч. Тоді-то **Семен Іванович Можайський** став володарем Петрушина.

У XVI ст. на сучасній території села московський служивий на ім'я Петруша або на прізвище Петрушин заснував поселення, яке з'єднав з первісним. Так виникло село Петрушино, яке згодом опинилось у складі Польщі. Король Сигізмунд III у 1623 р. передав Петрушин Чернігівському магістрату. Деякі історики схильні вважати, що вперше село згадується під 1623 роком, коли володар польської корони підписав документ на володіння Петрушином.

Козацький прошарок з'явився тут під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Перші козаки мали прізвища **Лук'яненко, Карпенко, Дрозд, Садовий, Шихуцький**. З першої чверті XVIII ст. село входило до Роїської сотні Чернігівського полку. Тоді ж ратуша Чернігова і деякі урядники міста у відповідності з царськими грамотами і гетьманськими універсалами одержали

юридичне право експлуатувати селян Петрушина, маєтності яко-го були передані на користь ратуші.⁹⁷ За даними на 1782 р. у Петрушині мешкало виборних козаків-мужчин 98 осіб, козачок – 108. Козаків підпомічників – відповідно 102 і 108.⁹⁸

Сотенна старшина складалася із старости села, сотенного хорунжого **Степана Шихуцького**, сотенного Білоусівського отамана **Якова Шихуцького**, сотенного осавула **Парфена Шихуцького**, відставного сотенного отамана **Семена Левоненка**, сотенного отамана **Василя Рашка**, сотенного хорунжого **Василя Карпенка**. У всіх були дружини і діти.

Шихуцьких у Петрушині, що мали відповідні володіння, мешкало 68 осіб, Засновник цього роду – **Ларіон**. Він оселився у селі, коли йшла Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Його син **Степан Ларіонович Шихуцький** у 1680–1681 роках очолював Роїську сотню. У 1697 р. придбав у Петрушині маєток з незначною кількістю селян.⁹⁹

Останній Чернігівський полковник **Петро Степанович Милорадович** був господарем сорока трьох селянських душ: 22 мужчин і 21 жінка.

У XVIII ст. зведено дерев'яну церкву Різдва Богородиці.

* * *

Назва цієї місцевості походить від великої кількості пісків, що оточують село **Піски**, яке виникло у другій половині XVII або на початку XVIII століть. Краєзнавці дослідили, що перші поселенці Пісок – сторожові малоземельні козаки, які дали рід **Притиковських**. Їх і зараз, за старим звичаєм, по-вуличному називають

⁹⁷ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 29–30.

⁹⁸ Ревизская сказка села Петрушина / Підгот. до друку С. Горобець. – Чернігів, 2003. – С. 9,14.

⁹⁹ Горобець С.М. Историчний календар села Петрушина. 2003. – Чернігів, 2002. – С. 6.

“козаками”. Козацького походження є сучасні родини Гармашів, Павленків, Андросенків, Тимошенків. Ґрунти у Пісках належали царському генералові **Дубраві**, поміщикам **Філіповським**, **Матюшевським**, **Малявським**.

Один із представників козацького роду Притиковських **Микола Іванович Притиковський** (1922–2000) працював агрономом колгоспу. За свою роботу відзначений орденами Леніна та “Знак Пошани”. А **Микола Кузьмич Гармаш** (1903–1991), теж козацького походження, з 1935 до 1977 року очолював колгосп “Новий шлях”, один з найбагатших в Україні. Його праця відзначена золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці, чотирма орденами Леніна, іншими урядовими нагородами. Обидва успадкували від своїх козацьких поколінь любов і повагу до землеробства. Тому працювали на рідній землі, хоча й колективній, як на себе. Попри трагічні роки колективізації, гонінь на справжніх господарів і тяжкі наслідки голодомору Миколі Гармашу вдалося врятувати землю і людей, котрі з честю на ній працювали.

Піски входили до складу Виблівської сотні Чернігівського полку. З 1782 р. підпорядковані Горбівській волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Виникло село **Пльохів** у другій половині XVI ст. Однак письмова згадка (польська грамота) про нього, як про поселення з насипним валом, датується 1625 роком. На думку дослідників, поселення означало, що на цьому місці колись було село, а вал – залишки укріплення. З приводу цього Філарет Гумілевський зауважував: *“... до татар в Пলেখове было село, но укрепленное валом. Здесь было княжеское село. Ныне часть земель пলেখовских принадлежит Дурновым, потомкам бояр княжения черниговского.”*¹⁰⁰

¹⁰⁰ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 107–108.

Під час Визвольної війни 1648–1654 рр. Пльохів став козацьким. У 1736 р. на обліку в селі було 60 козацьких сімей. За Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. Пльохів входив до складу Любецької сотні Чернігівського полку.

Тамтешні маєтності належали Чернігівському полковникові **Якову Лизогубу**. Їх успадкував його онук **Яків**.

Із Пльоховим пов'язана доля родини **Пархоменків-Посудевських**, вихідців з любецької шляхти. **Іван Кононович** (1580–?) та його брат **Богдан Кононович** володіли частиною села. Тут також мешкали шляхтичі **Василь Іванович Кононович (Посудевський)**, **Пархом Посудевський** (1623–1684), який у 1643 р. отримав атестат на шляхетське звання. Його ім'я як свідка зустрічається у відповідних документах від 18 липня 1684 р. під час купівлі **Кіндратом Михайловичем Борковським** у **Герасима і Степана Климовичів ґрунтів у Пльохові**.¹⁰¹ Колоритною постаттю був **Сава Кононович Посудевський-Унучко** (1613–1670-ран.1685) – шляхтич, сотник Чернігівського полку, Любецький сотник 1656–1669 рр., Чернігівський полковий обозний 1667 р. Показався під час Визвольної війни 1648–1654 рр. Обов'язки отамана курінного пльохівського з 1701 р. виконував **Корній Пархомович Посудевський** (1658–1710). Жителем села він став з 1688 р. Опісля нього цю посаду упродовж 1713–1724 рр. обіймав **Кузьма Пархомович** (1681–1724). Від них пішли козаки Пльохова **Павло Корнійович Пархоменко** (1710–1751) і **Герасим Кузьмич Пархоменко** (1731–1751).

У 1690-х роках у Пльохові оселився козак **Войтех Унучка**. Його син **Сила Войтехович Унучка**, військовий товариш, прожив у селі з 1690 до 1710 р.

Ігор Кондратьєв та Володимир Кривошея розповідають ще про одну особу з роду **Посудевських**. Його ім'я **Дем'ян Кіндратович**. Він – онук **Сави Посудевського**. **Значковий товариш**. **Універсал Івана Мазепи на Пльохів** отримав 1694 р. Цим же документом за ним закріплювалися два млини на річках **Пакулька і Ворзна**. **Новий універсал гетьмана від 22 квітня 1699 р.** знову затвердив

¹⁰¹ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – С. 78.

за ним ці маєтності. Такі ж підтвердження на володіння Дем'яна Кіндратовича у Пльохові надійшли у 1700 і 1708 рр. та 1715 р. від гетьмана Івана Скоропадського. Помирає Дем'ян Посудевський у Пльохові. Тут склав тестамент на користь своєї дочки Ірини. Однак їй перейшов не Пльохів, а кілька маєтностей Любецької сотні.

Родина Пархоменків-Посудевських користувалася зміненим гербом "Сушинські".

У 1751 р. у Пльохові з'явився новий землевласник, козак на ім'я **Іван Гришкович Злоба (Злобицький)**. Походив з любецьких бояр.

У 1707 р. на козацькі кошти зведено Покровську церкву.

* * *

Рогоща належить до стародавніх сіл. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1159 роком. Встановити історичні події, котрі відбувалися на селі до вторгнення поляків, не вдалося. За польської влади Рогоща належала Любечу. Селом володіла княгиня **Агата Котурницька**, підсудок земський Чернігівський **Оранський**. У другій половині XVI ст. отримав "*право польське*" на село любецький шляхтич **Семен Болдаківський**. Пізніше Рогощу успадкував його син **Василь Семенович Болдаківський**. Службу розпочинав козаком Чернігівського полку. Дослужився до Білоусівського сотника у 1660 р. Під 1671 р. зустрічаємо його ім'я як наказного полковника. У 1673 р. – він полковий суддя. Право на володіння Рогощею Василь Болдаківський отримав від Юрія Хмельницького. Гетьман підписав відповідний універсал у 1660 р.

Село перейшло до **Андрія Васильовича Болдаківського** – канцеляриста Генеральної військової канцелярії. **Пелагею Болдаківську**, онуку Василя Семеновича, взяв за дружину дворянин гетьмана Івана Самойловича **Василь Томара**. Коли він помер, село успадкував Чернігівський полковий хорунжий **Василь Іванович Комаровський** – чоловік онуки Пелагеї Болдаківської. Під 1781 роком зустрічаються відомості про те, що він жив у Рогощі із

сім'єю у дерев'яному будинку на дев'ять покоїв. Комаровські відвідували місцеву церкву Успіння Богородиці.

За народними переказами ХІХ ст. Рогощею колись володів преосвящений **Іраклій Комаровський**. Владика суворий, але до ченців ставився з ніжністю і заселив ними Рогощу. Іраклій Комаровський наказав ченцям вирити глибокі урвища, насипати високі кургани. В пам'ять про сім мудреців вони вирили сім ставків. Сліди від них залишалися в садибі **Петра Миколайовича Комаровського** і в 1906 р. Преосвящений тривалий час проживав у Рогощі, коли залишився без кафедри. Такі ж пам'ятники про Іраклія Комаровського можна знайти і в сусідній Юр'івці. Першим у родословній дворян Комаровських йшов **Василь Іванович Комаровський** – Чернігівський полковий хорунжий, син або брат Іраклія, в миру Іоанна Комаровського,.

Відоме у селі урочище "**Сулимівщина**" датується 1587 роком. Походить воно від імені **Івана Михайловича Сулими** – гетьмана запорізьких козаків. Він очолив боротьбу проти польської шляхти. Страчений у Варшаві року 1635. На початку ХVІІ ст. Рогоща належала йому. У літературі зустрічаються дані про народження Сулими у цьому селі. З 1782 р. – Рогоща у складі Довжицької волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва.

* * *

Оскільки історія села **Роїще** досліджена Олександром Ляшевим¹⁰², окреслимо лише головні події і факти, що мали місце на селі козацької доби. Перші козаки оселилися тут значно раніше початку Визвольної війни 1648–1654 рр. Тому що згадується Роїще у писемних джерелах під 1625 р. Роїська сотня згідно універсалу гетьмана Івана Виговського утворилася у лютому 1659 р., а Роїще оголошено сотенним містечком. Володарями ґрунтів стали Роїський сотник **Хома Раценко** (1659–1660), генеральний писар

¹⁰² Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко: Іст.-етногр. нарис. – Чернігів, 2002. – 144 с.: іл.

Карпо Іванович Мокрієвич (1660–1661) у майбутньому – свояк сотника Роїського Миколи Грембецького (1689–1692).

У вересні 1659 р. на село здійснили напад татари. Все було знищено вогнем і мечем. За п'ять років прийшли вояки польського короля Яна Казимира. У 1668 р. навколо Чернігова зійшлися козаки Дмитра Дорошенка і московські загони князя Ромодановського. Ця подія також негативно відбилася на долі мешканців Роїща.

Дещо пожвавилось життя села за гетьманування Дем'яна Многогрішного. Воно перейшло до Чернігівського воєводи **Івана Загряжського** (1660–1667).

Гетьман Іван Самойлович у 1673 р. пожалував село священику Чернігівської Благовіщенської церкви **Павлові Домонтовичу**. По смерті настоятеля храму Роїще успадкував його зять, осавул полковий Чернігівський **Грибович**, приблизно у другій половині 70-х рр. XVII ст. А Чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський зробив новим господарем села теж осавула полкового Чернігівського **Філона Рашка**.

За часів гетьмана Івана Мазепи Роїщем і прилеглими до села Слободою та Зенковщиною володіли значковий товариш **Самійло Мокрієвич** (син Карпа Мокрієвича), суддя полковий Чернігівський **Юрій Затиркевич**.

Новий гетьман Іван Скоропадський своїм універсалом від 1 лютого 1710 р. передав Роїще осавулу полковому Чернігівському **Михайлові Осиповичу Красовському**. У 1730 р. село належало його синові, значковому товаришу **Павлові Красовському**, а приблизно з 1738 р. – осавулу полковому Чернігівському **Єлисею Філоновичу Рашку**. У цей період у Роїще мешкали 52 козацькі сім'ї.

У 1763 р. за універсалом гетьмана Кирила Розумовського Україну було поділено на повіти. Роїще увійшло до складу Чернігівського повіту. Після скасування Гетьманщини 1764 р. село опинилося під владою Росії. На козаків підпомічників було накладено рубльовий збір. Раніше вони платили його разом із селянами на утримання війська.

З 1767 р. Роїще – володіння значкового товариша **Якова Красовського**. На початок 70-х років тут мешкало 566 мужчин і 555 жінок. З 1781 р. у селі господарював **Петро Красовський** – теж значковий товариш. А Слобода належала **Івану, Павлу, Степану, Осипу Рашевським і Петру Григоровичу**.¹⁰³

Перепис козаків, здійснений відповідно до наказу Катерини II від 29 листопада 1781 р., засвідчив, що у селі мешкало 310 козацьких душ. За даними Олександра Ляшева, козаки тоді жили лише в Роїщі. В Слободі їх не виявлено. На основі використаних документів Центрального державного історичного архіву України дослідник дійшов висновку: *“У 1781 р. частка козаків віком 20–34 роки складала 33,3%, а частка козаків старіше 40 років – 21,7% від загальної кількості. Тобто, у XVIII ст. козацтво с. Роїще було молодим, життєдіяльним та повним енергії до праці для приватної та суспільної користі.”*¹⁰⁴

З утворенням Чернігівського намісництва у січні 1782 р. Роїська сотня як територіально-адміністративна одиниця припинила своє існування. А як військова – увійшла до складу Чернігівського карабінерного полку, проте у 1784 р. її також було скасовано. Правий Олександр Ляшев, коли пише: *“Зійшовши з історичної арени як військова одиниця, Роїська сотня, участю своїх козаків у битвах і походах, залишила по собі вагомий слід у військовій історії України. Це: Визвольна війна 1648–1654 рр., чигиринський похід 1676 р., ...польський 1734 р., очаківський 1738 р., ...кримський 1774 р. та багато інших.”*¹⁰⁵ Три перших сотники **Хома Ращенко, Іван Рашевський, Микола Грембецький** виявили мужність і відвагу у бойових походах. А Роїський сотник **Яків Бакуринський** хоробро воював разом із сином **Леонтієм**. Після відставки батька він був призначений на його посаду.

Коли 1802 р. утворилася Чернігівська губернія, Роїще перейшло до Халявинської волості Чернігівського повіту.

¹⁰³ Там само. – С. 37.

¹⁰⁴ Там само. – С. 38.

¹⁰⁵ Там само. – С. 39.

* * *

За літописом **Рудка** майже ровесниця Любеча. Тут селяни добували болотяну руду й виплавляли залізо, що й дало поселенню таку назву. У XV ст. село стало володінням литовського князя Міндовга. У 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький передав Рудку Чернігівському дівочому П'ятницькому монастиреві. За Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. село входило до складу Виблівської сотні Чернігівського полку. З 1782 р. – територія Довжицької волості Чернігівського повіту Чернігівського намісництва. З 1930 р. належить Чернігівському району.

Георгіївська церква Рудки згадується під 1625 р. У 1759–1764 роках збудовано нове дерев'яне приміщення храму. А 1 грудня 1996 р. освячено новозбудоване приміщення Михайло-Георгіївської церкви.

Місцевий священик кінця XIX – початку XX ст. **о.Костянтин Тимофійович Карпинський** написав *“Історико-археологічний очерк с. Рудки Черниговского уезда.”* З нього ми дізнаємося, що письмові згадки про село сягають у 1148 рік. У 1240 р. Рудку, яка містилась в урочищі за такою назвою між Криничним і Поповим ровами (у бік с. Левоньки), спалили татаро-монголи. Багато зусиль було витрачено на її відбудову. Нова Рудка розкинулася на березі р. Струга, поблизу шляху Любеч-Чернігів. Потім починається козацький період історії села.

* * *

Хоча в Іпатіївському літопису **Седнів** згадується під 1068 роком, дослідники минулих десятиріч схилилися до того, що це поселення виникло як місто Сновеськ у VII або VIII ст. Назву запозичено від ріки Снов, на берегах якої розташувалося містечко. У наступні століття мешканці Сновеська витримували облоги багатьох ворогів. Вони були гарними захисниками, мали значні запаси продовольства і води, користувалися підземними ходами. За те, що вистачало витримки відсидіти у печерах і звідти наносити во-

рогові відчутних ударів, жителів міста стали називати “седнями”, а з XVI ст. Сновеськ перейменовано на Седнів.

В історичній літературі можна знайти відомості про те, що саме тут утворилась перша Січ – козацька столиця. Цю думку вперше висловив історик XVII ст. князь Мишецький. Пізніше на неї спирався й Олександр Рігельман у своєму літописному оповіданні: *“собрание казачества было в Седневе, что на Снов реке, и оттоль происходили жилищами своими...”*¹⁰⁶ Інший історик, Дмитро Бантиш-Каменський, висловився за те, що у Седневі була козацька Січ, але не перша. Відомий дослідник історії Запорізької Січі Дмитро Яворницький спростував такий погляд. Седнівська Січ, на його думку, означає кінцевий результат боїв з татарами: *“посечено много людей.”* Чернігівський історик і краєзнавець початку XX ст. Андрій Балика, досліджуючи козацький період історії Седнева, писав: *“Но Регельман, как и предшественник его Мышецкий, не имел документальных данных для доказательства пребывания первой сичи в Седневе...”*¹⁰⁷ Чернігівський дослідник переконаний, що запорізьке козацтво відіграло важливу роль у житті седнівських козаків, тому і з'явився цей вираз *Седнівська січ*. Проте редакція “Земского сборника”, де було опубліковано розвідку Андрія Балики, дотримувалася іншого. У примітках до статті знаходимо наступне: *“Если Полтавская губерния и юг Черниговской оставались некоторое время беззащитными от татар, то население, в первое время после разорения, должно было сосредоточиться и укрепнуть где-нибудь в тущобах на северном берегу Десны. С этой точки появление первой “сечи” на северном притоке Десны – Снови не представляет ничего невероятного.”*¹⁰⁸ Редакційна думка зайвий раз доводить, що Седнів є стародавнім козацьким поселенням.

¹⁰⁶ Регельман А. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Кн. 1. – С. 2.

¹⁰⁷ Балика А. Город Сновеск (м. Седнев) // Зем. сб. Черниг. губ. – 1901. – №9. – С. 67–68.

¹⁰⁸ Там само. – С. 69.

У 1635 р. містечко входило до нового Польського воєводства, поділеного на Чернігівський і Новгородсіверський повіти. Містечко зробилося центром Седнівського округу, який належав **Пацам (Тризнам)**. Була в ньому й волость. Як військова одиниця містечко Седнів підпорядковувався Чернігівському полку. Тоді Польща з'єдналась з Литвою в єдину державу. Седнів переживав важкі часи. Почались переслідування православних. Їх вважали єретиками і вбивали. Народ не витримав і виступив проти польсько-литовського гноблення.

Андрій Балика залишив цікаві свідоцтва того, як седнівські козаки утворили братство для захисту православних святинь. На колективні гроші купили церковне начиння, відремонтували храми, влаштували школу у дзвіниці Юр'ївської церкви, шпиталь для убогих. Братчики заснували шевські, ковальські, кравецькі і кушнірські цехи. Напередодні храмових свят збиралися у братському домі, щоб *“сукати свічку”* і варити мед. Шевський цех зберігся в Седневі до початку ХХ ст. Зберігся й будинок на зразок стодоли – будівлі, куди звозили хліб. За словами дослідника, *“шириной 10-ти аршин и длиной аршин 35-ти. Кругом были рубленные из хороших пластин стены; в двух из них по ширине здания, с одной и другой стороны, были пропуски, вроде широких ворот, куда и проезжали все; по бокам же были прилавки, где шевцы (сапожники) складывали и продавали сапоги готовые и другого рода разный сапожный товар. В кассе шевского цеха и поныне сохранились еще древние монеты. Нас уверяли два лица: Ф.В. Чурачко и И.И. Мацко, что в 1857 году они видали у цеху деньги даже кожаные, чему сами же весьма удивлялись. От стариков своих слышали и они, что эти деньги ходили между обывателями Седнева именно за деньги. ...были величиной, как старый большой трехкопеечник и как существующие теперь у нас двухкопеечные монеты.”*¹⁰⁹

¹⁰⁹ Там само. – С. 71.

Інші цехи зникли. Проте деякі будинки, котрі належали цим цехам, збереглися до початку ХХ ст. Так, дім калачницького цеху був подарований церкві Воскресіння 1900 р. Місце ковальського цеху увійшло до садиби Марії Степанівни Мацко, частину якої придбало повітове земство для лікарні.

Седнівські козаки брали активну участь у Визвольній війні 1648–1654 рр., підтримуючи Богдана Хмельницького. По закінченні воєнних дій у 1654 р. Седнів перетворився на сотенне містечко Чернігівського полку. Таким він залишався й при гетьмані Виговському, коли точилися жорстокі війни. У 1660 р. поляки знову вдерлися в Україну і оволоділи нею. За словами історика Миколи Бантиш-Каменського, лише Чернігівський полк із Седневим, а також Ніжинський і Переяславський полки розпочали бої проти окупантів. Своєю хоробрістю козаки заслужили повагу нащадків.

У 1708 р. шведи розв'язали війну з Росією. Театр воєнних дій перенесено в Україну. Російськими військами командував Петро І. Андрій Балака засвідчує: *“Царь Петр был в это время, именно в 1708г., в Седневе, где застал Якова Лизогуба в звании бунчукового товарища, гостил у него и послал его в Польшу до коронного гетьмана Сенявского, а в 1709 году Петр приказал Лизогубу насыпать могилу под Полтавой и произвел его в генерального бунчужного.”* (С. 80). Седнівські козаки рушили на війну. Розбили разом з іншими шведів і повернулися додому героями. Не забув Петро І про Чернігівський полк і в 1718 р. за його вимогою десять тисяч козаків, в т.ч. і седнівських, під проводом полковника Павла Полуботка *“ходили к Ладожскому озеру рыть каналы.”* Там загинули майже всі козаки. А хто повернувся до Седнева, був хворою і немічною людиною.

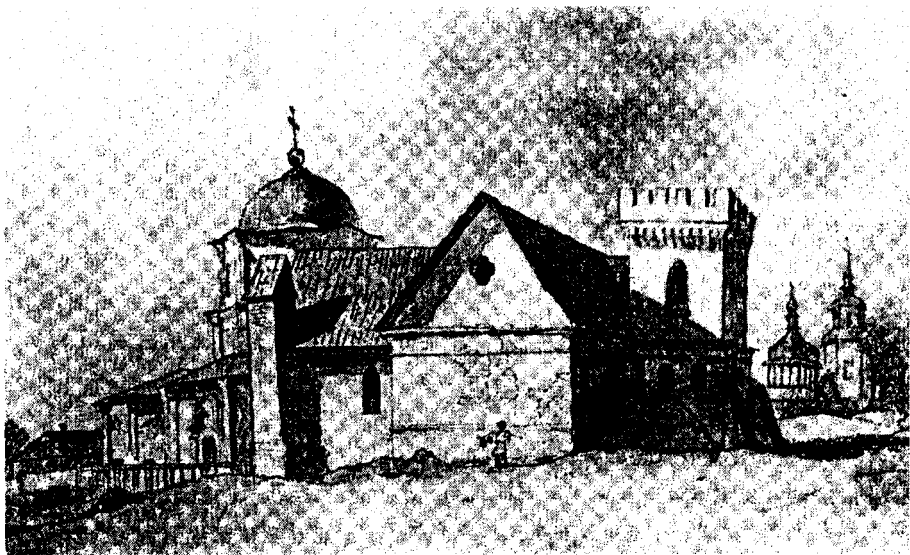
Отже, з тих пір, як Україна остаточно перейшла під владу Москви, Седнів пережив податки, введені царською владою 1666 р., “Руїну” як наслідок війни між Україною і Москвою, причиною якої стали ці самі побори, перепис, коли московські переписувачі чи-

нили насильство над козаками, російсько-шведську або Північну війну і багато чого ще негативного.

Була одна відрада: Седнів, належачи Чернігівському магістрату, вважався вільним містом і ніхто із військової старшини ним не володів. Ось чому седнівські козаки жили своїм козацьким життям. Містечко було центром сотенного управління і тому в ньому мешкали сотник, підпорядкований Чернігівському полковникові Григорію Івановичу Самойловичу – синові гетьмана, інші чини військової старшини, керівники окружного духовного управління.

Козаки із шанобливістю й побоюванням ставилися до **Василя Дуніна-Борковського** – Чернігівського полковника війська Його Царської Величності Запорізького. У Седневі йому належав млин, затверджений за ним царською грамотою 1667 р. Гостював тут **Феодосій Углицький** – видатний релігійний діяч. Його гостинно приймав племінник – знатний полку Чернігівського товариш **Полоницький**. Коли в липні 1687 р. Івана Самойловича відкликали до Москви, дружина гетьмана з дочкою Анастасією й онукою, донькою Григорія Самойловича, була оселена в Седневі під нагляд вірного Мазепі Чернігівського полковника Якова Лизогуба та його зятя Степана Бутовича – старости седнівського, майбутнього генерального осавула. У 1690 р. Анастасія побралася із князем Юрієм Четвертинським. Історики припускають, що у Самойловичів у Седневі був маєток або жили родичі.

Десь року 1697 посаду сотника Седнівського обійняв **Степан Іванович Бутович**, який мав за дружину **Марію Яківну Лизогуб**, дочку Чернігівського полковника Якова Лизогуба. Вона не виїздила з Седнева до 1721 р. Проживав тут тривалий час й улюблений онук полковника Яків. При розподілі Лизогубівських земель йому дістався Седнівський маєток. Володів молодший Яків Лизогуб ранговим Чернігівського полку перевозом через річку Снов. Він збудував найбільшу й найкоштовнішу церкву Народження Богородиці.

Седнів. Кам'яниця Я. Лизогуба (мал. Т.Г. Шевченка)

Недалечко від неї стоїть так звана Лизогубівська кам'яниця. Мурована з цегли будова на два поверхи. Верхній – надземний, нижній – підземний (льоx). У 1930 р. кам'яницю досліджував мистецтвознавець, фахівець у галузі монументальної архітектури доби Гетьманщини **Степан Таранушенко**. Він встановив, що льох мав потайники, котрі дуже інтригували скарбошукачів. Вони попсували стіни. На 1932 рік кам'яниця мала такий вигляд: занедбана пуста, без даху, без вікон, без дверей, з облупленим тиньком. Із-за стін виглядали некриті верхи склепінь, буйно порослі травою й кущами.

Седнівську кам'яницю збудовано Чернігівським полковником **Яковом Лизогубом** 1690 р. За висновком Степана Таранушенка, характер архітектурного обличчя кам'яниці і церкви Народження Богородиці тотожний. Дослідник писав: "...в чернігівському Єлецькому монастирі заціпили того ж таки часу келії – низькі, темні, перекриті зімкнутими склепіннями з врізаними в них відпалуби-

нами з глибокими розвантажними нішами в стінах – приміщення, що дають цілковиту аналогію до форм Седнівської кам'яниці”.¹¹⁰

На початку другої чверті ХІХ ст. кам'яниця добудовувалася нащадками полковника (присінок у формі башти з контрфорсами). Із заходу добудовано додаткове приміщення. До жовтневої революції 1917 р. кам'яниця була власністю місцевих дідичів Лизогубів. До них належали брати **Ілля Іванович та Андрій Іванович Лизогуби**. Колишні військові, вони назавжди оселилися у Седневі і до старої кам'яниці добудували башту псевдоготичної форми. Брати прикрасили Седнів садами, фонтанами, впорядковували парк. Тут відпочивав серцем і душею третій брат, **Олександр Іванович Лизогуб** – один із зачинателів української фортепіанної музики.

За роки революційних “перетворень” бандити і скарбошукачі видерли з будівлі всі дерев'яні й залізні предмети, зрили і поруйнували льох і потайники, забрудили так, що до кам'яниці не можна було підступитись. У такому стані вона перебувала понад десять років. Реставрація почалась у 1930 році згідно із рішенням Українського комітету охорони пам'яток культури при Народному Комісаріаті освіти (НКО) Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Реставратори встановили, що зниклі двері були залізні або оковані дубом, на важких залізних завісах. Замикали їх важкими залізними колодками й замками. Сходи до льоху виявилися дерев'яні. Підлоги також були із дерева, солідної товщини. Груби – кахляні. Форма їх невідома. Таранушенко припускав, що дах міг бути двоспадистий, або наметовий чотириспадистий.

Кам'яниця не була житловим будинком. Взимку він майже не опалювався. Представники сотницького уряду на чолі із сотником жили в рублених дерев'яних будинках. Дослідник вважав, що

¹¹⁰ Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник. – К., 1932. – С. 32.

кам'яниця “призначалася задовольнити потреби адміністративно-урядової установи”.¹¹¹ Він також припускав, що канцелярія й кімната для засідань старшини розміщались у теплих приміщеннях, а в суміжних із ними холодних кімнатах – архів тощо. Льох кам'яниці призначався для військових запасів зброї, пороху, харчів, для зберігання грошей, для інтендатських складів.

Седнівська кам'яниця, за висновком Степана Таранушенка, належить до групи старшинських кам'яниць і є унікальним пам'ятником XVII ст. в Україні.

У 1715 р. Седнівський сотник **Петро Богданович Войцехович** збудував на Пекурах, передмісті Седнева, церкву Покрова Богородиці.

Велика кількість храмів притягала до містечка різних людей, які приїздили сюди базарувати або відвідати сотенний суд, взяти участь у виборах сотника, побачитись з родичами. Тому не дивно, що за приходським літописом Юр'ївської церкви вже до 1735 року Седнів називався повітовим містом.

На 1715 р. у Седнівській сотні налічувалося виборних козаків 641, підпомічників – 188, дворян, різночинців, посполитих – 7210. Всього – 8039.¹¹² Через сімдесят років кількість виборних козаків складала всього шість дворів і шість хат по дворах, підпомічників – 89 душ. Серед інших мешканців – дворяни, казенні селяни, котрі до того були ранговими у Чернігівських полковників, дрібні землевласники. Кількість населення значно зменшилась. Було у Седневі п'ять церков – Юр'ївська, Миколаївська, Різдва Пресвятої Богородиці, Воскресіння і Покрова. Будинків – 224. Млинів – 11. Один казенний перевіз на р.Снові.

У 1782 р. Седнів вже як містечко входить до складу Городнянського повіту Чернігівського намісництва. У XIX ст. відійшов до Чернігівського повіту Чернігівської губернії.

¹¹¹ Там само. – С. 38.

¹¹² Балика А. Город Сновеск (м. Седнев) //Зем. сб. Черниг. губ. – 1901. – №9. – С. 83.

У 1670 р. вільні землі **Серединки** відповідно до універсалу гетьмана Самойловича були затверджені за Єлецьким монастирем у Чернігові. Так з'явилась перша писемна згадка про село. Храм отримав також Богородицьке озеро між Серединою і Ладинкою. За польського уряду Серединка належала пану **Олександру Іллінському**.

Рештою ґрунтів володів Київський полковник **Василь Федорович Дворецький** (1657–1659, 1663–1666, 1668), так як Серединка входила до складу Козелецької сотні Київського полку. Серединським намісником полковник призначив **Гната Крупицького**. Між ним та Єлецьким монастирем ще 1660 р. підписаний акт, який дозволяв **Василеві Шишу** розпоряджатися млином. Так сталося, що він двічі за нього заплатив. Вперше – 40 копійок **Олександрові Іллінському** 22 квітня 1648 р., вдруге – 60 копійок **мірошникові Іванові Гуренкові** 25 грудня 1648 р. Млин стояв на р. Смолянці в маєностях пана Іллінського.

У першій половині XVII ст. споруджено храм на честь святої Трійці. Серединський отаман **Ничипір Потапенко** із своєю братією у лютому 1644 р. пожертвував церкві келих із дарчим написом.

Цікавий епізод із серединського козацького життя розповідає **Філарет Гумілевський**, посилаючись на "Скарбницю" **Іоаннікія Галятовського**, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря: *"Есть село, принадлежащее монастырю пресв. Богородицы Елецкой, Серединка. В том селе находился инок Арсений, посланный архимандритом на послушание. Казак запорожского войска **Иван Сочевец**, серединский атаман, увидев Арсения и будучи сильно пьян схватил саблю и хотел изрубить его; но тот убежал от него. Это было 9 сент. 1676 г. Когда пьяный казак заснул и уже проспался, слышит голос: "Иван! перестань"*

пить горелку; если не перестанешь, не воротишься живым с войны, к которой готовишься.” Казак открыл глаза, но никого не видит перед собою. “Кто бы это такой говорил мне?” – думал он. И снова слышит голос: “Я – Матерь Божия приказываю тебе не пить горелки, ты от нее становишься безумным.” “Можно ли пить пиво?” – спросил он. “Не запрещаю, – говорил голос, – пить пива; но не пей горелки”. Иван Сочевец, встав с постели, дал обет три года не пить ни вина, ни пива, и – не пил.”¹¹³

* * *

До середини XIX ст. **Слабин** оточував вал дотатарських часів. Чернігівські князі створили тут міцне укріплення, яке захищало Чернігів від південних нападів. Проте у сучасній літературі можна зустріти дату першої писемної згадки про село – 1523 рік.¹¹⁴

На початку XVII ст. Слабин захопила Польща. У польських документах під 1625 р. він згадується як місто. Жителі Чернігова мали можливість вільно користуватися слабинським лісом для будівельних цілей. Однак бортні дерева належали лише слабинцям.

Тоді ж на березу Десни, на високому місці, зведено невеликий замок, в середині якого – храм Різдва Богородиці. Належав він пану **Грязному**, “к унижению своему из русского дворянина ставшего ляхским паном.”¹¹⁵

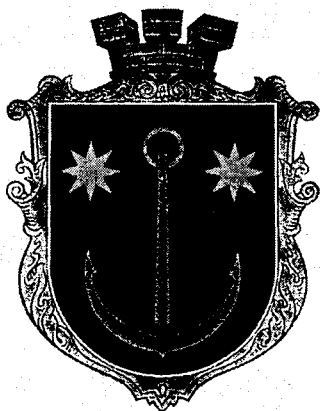
Козаки Слабина брали активну участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. У 1654 р. Слабин було обрано центром сотенного правління. Слабинська сотня увійшла до Чернігівського полку і проіснувала до 1782 р.

¹¹³ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 280–281.

¹¹⁴ Чернігівщина: Енцикл. довідн. – К., 1990. – С. 748.

¹¹⁵ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 88.

У Центральному Державному історичному архіві України в Києві зусиллями місцевих краєзнавців знайдено паперово-восковий відтиск печатки Слабинської сотні. Датується вона 1756–1781 роками. Овальної форми. Розмір – 27х30 мм. Печатка становить собою щит з гербом – якір, обабіч по 8-проміневі зірці. Над щитом – корона, з боків щита – орнамент. Ліворуч від корони літера “П”, праворуч – “С”, над щитом “С”. Тобто, “П.С.С. ” – печатка Слабинської сотні. Детальний її опис дозволив слабинцям створити вдалий та історично правдивий герб свого села. 27 грудня 2003 р. за ініціативою сільського голови Михайла Шкурка сесія Слабинської сільради прийняла і затвердила герб територіальної громади.

За даними на 1736 р. тут мешкало 80 козаків і 14 підсусідків власницьких. З утворенням Чернігівського намісництва Слабин став територією Чернігівського повіту.

Слабинський храм Різдва Богородиці зберігав Євангеліє – подарунок Чернігівського полковника **Якова Лизогуба**. Він купив його за власні гроші 1692 р. Залишив на ньому дарчий напис.

У літопису **Старий Білоус** згадується під 1148 р. Мешканці села мужньо відстоювали свої домівки від посягань татарських орд. Про це говорить озеро “Погане”, розташоване на захід від Старого Білоуса. Назву водоймища пов’язують з іменем “поганого царя” Батия, котрий з військами намагався захопити Старий Білоус.

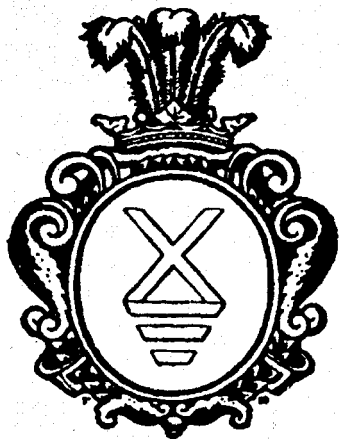
Боролися старобілоусівці й з нападами литовських і польських військ. По закінченні Визвольної війни село увійшло до складу Білоусівської сотні Чернігівського полку. У 1657–1663 роках уряд Чернігівського полковника займав **Іоанникій Силич** (1627–

1663). Любецький шляхтич. 22 квітня 1654 р. від Чернігівського полковника Степана Пободайла отримав універсал на ґрунти поблизу Старого Білоуса (Сеньковщину).

Віра Зайченко прив'язує до цього села ще одного Силича – **Антон**, бунчукового товариша, який у 1791 р. мав тут будинок на шість покоїв і десять посполитих селян. Ігор Кондратьєв і Володимир Кривошея називають **Антон** **Силича** військовим канцеляристом, володарем Терехівки і млина на р.Свинь у 90-х рр. XVII ст.

Належали тут землі й бунчуковому товаришеві **Василеві Лизогубу** з 1690 р., а також Троїцькому монастиреві разом із селянами з 1672 р. За польськими хроніками Старий Білоус – церковна власність. Головний храм споруджений на честь Святого Духа.

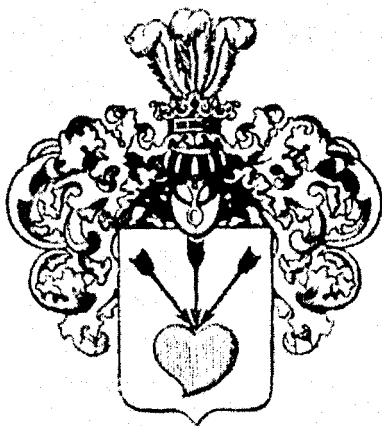
На 1736 р. у Старому Білоусі мешкало 12 козацьких сімей і 22 власницьких підсусідків.

Герб Силичів

* * *

Можна припустити, що село **Товстоліс** засновано у XVII ст. кимось із представників відомого чернігівського козацько-старшинського роду Товстолісів. Родоначальником цієї дворянської родини був **Павло Товстоліс** – Білоусівський сотник. Серед керівників цього сотницького уряду зустрічаються імена **Андрія Романовича Товстоліса** та **Івана Товстоліса**, котрий був за сотника у 1725 р. Мали родинний герб.

Герб Товстолісів

* * *

Назва села **Унучки** походить від його власника **Сави Внучко-Посудевського** – сотника у Любечі. У 1667 р. – обозний Чернігівського полку. Родоначальник цього дворянського роду **Федір Романович Посудевський**.

* * *

У 1623 році польський король Владислав IV підписав грамоту, якою **Хмільниця** передавалася бурмистрам Чернігівського магістрату. Ця дата вважається першою писемною згадкою про село. Назва, ймовірно, походить від “хмельничного ручья”, про який йдеться в листі польського короля Владислава IV за 1627 р.

По закінченні Визвольної війни Хмільниця увійшла до складу Білоусівської сотні Чернігівського полку. Землями тут з 1660 р. володів сотник **Василь Семенович Болдаківський** – в майбутньому Чернігівський полковий сотник (1669) і наказний Чернігівський полковник (1671). Його власністю були ниви, сіножаті, риболовля та мисливство.

Воскресенський храм зведений 1720 р. священиком Андрієм Садовським. У 1732 р. у Хмільниці мешкало 13 козацьких сімей.

* * *

Деякі сучасні дослідники історії **Шестовиці** називають 1523 р. як дату першої згадки про село. Філарет Гумілевський цитує грамоту 1625 р., в якій сказано: “*Селищем Шестовицею*” оканчивались земли города Чернигова.” До початку сімдесятих років XIX ст. можна було побачити “на возвышенной площадке вал, с южной стороны упирающийся подошвою в речку Десенку... Место это называется городищем и городком.”¹¹⁶ Розкриваючи зміст цього документа, дослідник погоджується з висновком: шестовицька фортеця – творіння Чернігівських князів.

¹¹⁶ Там само. – С. 86.

Шестовиця входила до складу Слабинської сотні Чернігівського полку як село **Шостовиці**. Козаки жили заможнo. Рід занятя – землеробство

У Миколаївському храмі, зведеному 1660 р., зберігалoся Євангеліє з дарчим написом від **Агафії Баранівни Лизогубової**, полковничихи чернігівської, 1709 р. Децo з церковного начиння подарував храмові курінний отаман Шестовиці, ім'я якого невідоме.

* * *

А це поселення входило до складу Любецької сотні Чернігівського полку як село **Шибериківка**. У подальшому отримало назву **Шиби́ринівка**. Засноване у другій половині XVII ст.

Володарка шиби́ринівських маєтностей – **Ірина Лизогуб**. Однак у 1691 р. Чернігівський полковник Яків Лизогуб затвердив *“три частки ґрунту в Шиби́ринівці”* за козаком **Артемом Жлобою**, який походив від любецького шляхтича **Ждана Жлоби-Погорільського**, який мав охоронні листи від Владислава IV. Опісля село купив Є. Лизогуб. Шиби́ринівкою володіли шляхетсько-козацькі родини Любецької околиці **Злобів** та **Пархоменків-Посудевських**. Згадуютьcя ґрунтовий козак **Карпо Жлоба** і ма́лоґрунтовий **Григорій Жлоба**, а також *“неимуций”* **Семен Жлобін**.

Ігор Кондратьєв та Володимир Кривошея серед інших представників цього роду називають імена **Стефана Потаповича**, **Павла Потаповича**, **Яцка Потаповича**, **Артема Артемовича Жлоби-Кудренка**, які були козаками Шиби́ринівки. **Єгор Тимохович Жлоба-Погорільський**, теж шиби́ринівський козак, народив синів **Євдокима Єгоровича**, **Андрія Єгоровича**, **Василя Єгоровича**, **Антіна Єгоровича**, котрі були славними козаками. У 1789 році брати *“подали документи на дворянство, разом з ними це зробили ще тринадцять Жлобів-Погорільських, один з яких – Григорій називав себе Жлобом-Бубликом. Усі вони, окрім Григорія, записаного до купецького окладу, були козаками.*

*Справу Григорія Бублика вирішував нижній земський суд, який довів, що його предком також був Ждан Жлоба-Погорільський."*¹¹⁷

Жив у Шибиринівці й козак **Андрій Злоба**. Походив з Любецьких бояр, котрі мали привілеї від Владислава IV ще у 1633 р. Відомий тим, що у 1691 р. судився за ґрунт з **Юськом Злобою** (можливо, родичем) – мешканцем с. Антоновичі. Мав власний город у Любечі, який продав тамтешньому священику Григорію Пронкевичу.

У 1702 р. частину Шибиринівки отримав значковий товариш **Олександр Молявко**. Шибиринівські маєтності належали і Любецьким сотникам. Згодом село відібрав **Яків Лизогуб** і закріпив його за собою універсалом 1695 р. У 1703 р. його син **Юхим** придбав половину володінь козаків **Стефана** і **Павла Жлобів-Кудренків**. Проте у 1705 р. гетьман Скоропадський повернув землю Жлобам. Пізніше їх захопив **Семен Юхимович Лизогуб**, а **Павло Полуботок** землі скупив.

* * *

Необхідно сказати кілька слів про села, котрі відійшли від Чернігівського повіту і сьогодні є складовою частиною Ріпкинського, Куликівського, Менського районів. Нам важливо про них згадати, адже ці села також були козацькими і відіграли певну історичну роль у долі Чернігівського полку.

Містечко **Березна** було центром Березнянської сотні. Тепер віднесене до Менського району. Мешканці Березного уславились тим, що 1664 р. на чолі із своїм сотником **Савою Іовенком (Гоневським)** мужньо відбили напад польського загону короля Казимира. Про цю подію захоплено писав 29 травня 1664 р. Стародубський городовий отаман Олексій Тимофійович. У 1736 р. у Березному мешкало 504 козацькі сім'ї.

¹¹⁷ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – С. 63–64.

Село **Виблі** нині у складі Куликівського району. А в ті далекі часи – центр Виблівської сотні Чернігівського полку. У 1661 р. царські привілеї на це село одержав сотник **Степан Васильович Шуба**, майбутній родич Чернігівського полковника Василя Дуні Борковського, який мав за дружину Марію Василівну Шубу. Син сотника збудував у Виблях теплий кам'яний храм на честь св. Миколая. А на дзвонах церкви св. Трійці вагою двадцять пудів викарбовані слова: *“Сделан в село Выбли ко храму св.Троицы старанием сотника выбельского Андрея Тризны и коштом всех парафиян 1661 г. апр. 25 д.”*¹¹⁸ На початку 30-х рр. XVIII ст. у Виблях перебувало на обліку 70 козацьких сімей.

Мальовниче **Локнисте** підпорядковувалось Березнянській сотні Чернігівського полку. Нині це село входить до Менського району. У 1667 р. тут сталася дивовижна пригода, яка зробила Локнисте знаменитим за межами сотні. Козак **Михайло Якименко** захворів, став божевільним. Гасав по селу і наводив жах на людей. Козаки зв'язали йому руки, і від того вони посиніли. Самого прив'язали до стовпа, а ноги скували залізним цепом, від чого кінцівки позапухали так, що нагадували бульку, бо козак бігав босоніж по снігу. Щоб врятувати його, козаки привезли Якименка до Єлецького монастиря у Чернігові. Парубок почав смиренно виконувати всі справи, які йому доручали, і невдовзі видужав.

У Локнистому поблизу Десни споруджено дві церкви. За переписом 1767 р., одна в ім'я св. Миколая, друга поруч із нею тепла Хрестовоздвиженська. Храми тривалий час були оточені залишками земляного валу. Тут ховався від місцевих козаків польський пан. На початку 30-х рр. XVIII ст. у селі мешкало 52 козаки.

На карті сучасного Ріпкинського району легко знайти прикордонне село **Неданчичі**. Цю функцію воно виконувало і за козацьких часів. Будинки, в яких жили козаки, називались кордонними. Їх оточували глибокі рови. Звідси велосся спостереження за тим,

¹¹⁸ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 152.

аби не вдерлися до села вороги. Неданчичі були складовою частиною Любецької сотні Чернігівського полку. У Філарета Гумілевського знаходимо цікаві спогади старих мешканців села: *“На кордонах казаки калантырили, щоб хто не зайшов з Польщі; було, як тільки хто зайде на сей бук, дак уже и наш, – его упишут хать у панские, хать у казаки на прислугу (в подсосудки). Казакам було тут кались привулле на все, – конем травы, сена – по уши; кажный з списом (копьем и секирою). Их не брали у маскили (солдаты); вони дома учились москульскый муштри. Ходили поочередно лепартовать у Мазепину гору (замок Любечской) у Любеч. Було прибежит Полуботок (Черниговский полковник с 1708 р.) да и питає:” чи все благополучно, ребята? Чи не наймали якого панка чи заднепровца?” Эти рассказы рисуют местную жизнь, какою была она по памяти нынешних стариков – жизнь гетьманской козаччины.”*¹¹⁹

Дослідник передав не лише історичний факт, а й колорит місцевої вимови. Відчувається вплив мов сусідніх народів – білоруського та російського. У 1559 р. право на володіння землею у Неданчичах отримав боярин державний Любецький **Василь Семенович Кривопиша**. Були тут володіння й Чернігівського Іллінського монастиря. Неданчичі славилися своєю “железницею”, залізним заводом, власністю німців-колоністів. Одного разу на них напали гайдамаки. Рятуючись, німці кинули завод і три льохи грошей. Про існування “железницы” нагадували зруйновані величезні цегляні пічі на березі річки. На початку 50-х рр. XVIII ст. в Неданчичах перебувало на обліку 117 козаків. У 1740 р. на їхні кошти зведено храм Покрова Богородиці.

Як і Неданчичі, **Редьківка** (або Радьківка) теж підпорядковувалась урядові Любецької сотні Чернігівського полку. Нині – у складі Ріпкинського району. Належала **Богушам** та **Юшкевичам**. Один із Богушів, **Тимофій Аверкійович**, згадується у грамоті 1438 р. як людина рицарська, роду знаменитого, боярського із Новгорода-Сіверського. Серед Юшкевичів відомі імена щляхет-

¹¹⁹ Там само. – С. 98.

них братів Григорія, Данила, Івана, Парфенія, які отримали право від польського короля Владислава IV на володіння маєтностями Радківки та її околиць. Підписуючи грамоту 15 березня 1633 р., король висунув до них вимогу – виконувати військову службу на користь корони і Речі Посполитої, як це робили їхні предки.

Ріпки зараз районний центр. Рік заснування – 1607. У 1618 р. поселення захопила шляхетська Польща. Сенатор Речі Посполитої і воєвода київський **Адам Кисіль** отримав право на володіння Ріпками. Порядкували тут його державці. Вимагали упродовж двох років платити сухомельщину. Бойових коней забирали у польське військо. На сільському майдані били канчуками непокірних. Жінки працювали на панщині в Киселевому маєтку в неділю. Населення не скорилося завойовникові. Місцеві козаки пустили королівського намісника по світу: пограбували маєтності, а управителя козака Чумаченка повісили.

З початком Визвольної війни мешканці Ріпок опинилися на боці Богдана Хмельницького. Хоча знали, що його головний податківець Крайз, німець за походженням, наклав на кожне ріпкинське господарство *“по два злотих і три гроші, натурою дванадцять пасом прядива, двадцять яєць, одного гусака, двох каплунів, півбочки меду”*.¹²⁰ Ріпкинські козаки доносили гетьманові, що цей самий Крайз і декотрі представники козацької старшини з одного тіста з панами шляхтичами. Ось чому вони добровільно записувались до війська Хмельницького.

У 1648 р. Ріпки увійшли до складу Роїської сотні Чернігівського полку. 26 червня 1656 р. гетьман Хмельницький підписав універсал, яким **Юрій Бакуринський** отримав право на володіння Ріпками. Так були відзначені його заслуги в боротьбі з військами Речі Посполитої. Разом із своїм батьком **Миколою Бакуринським**, польським жовніром (загинув у бою проти своїх), він вступив до козацьких лав. Син Юрія Бакуринського **Яків Юрійович** та онук **Леонтій Якович Бакуринські** служили Роїськими сотника-

¹²⁰ Рибак Н. Переяславська Рада: Роман. – К., 1951. – С. 316.

ми до 1760 р. Представники цього роду збудували у Ріпках винокурню, відому як завод Бакуринських.

До Роїської сотні Чернігівського полку належало й село **Сибереж**. Сьогодні ви його знайдете на карті Ріпкинського району. Згадується під 1583 р. в одному із польських актів. Філарет Гумілевський цитує грамоту короля Польщі місту Чернігову від 25 березня 1625 р., в якій визначено кордон чернігівських земель: *“Беловесью вверх по москальскую гать, от этой с Беловеса по Хмельницкий ручей, хмельницким ручьем чрез черниговскую дорогу, идущую с города Сибережа.”*¹²¹ Дослідник розповідає, що це село називається містом і в московських паперах. Тому, на його думку, на території Сибережа за дотатарських часів існувало значне укріплення.

У 1661 р. вільні землі села були затверджені за гетьманським канцеляристом, в майбутньому Чернігівським полковим суддею, **Карпом Івановичем Мокрієвичем**. У документах 1669 р. зустрічається ім'я Сиберезького сотника **Філона Свєцького** (у Гумілевського **Свацького**), який обіймав цю посаду до 1672 р. Тоді ж село увійшло до складу Роїської сотні. Сиберезька сотня перестала існувати. На початку 30-х рр. XVIII ст. у селі налічувалось 52 козацькі сім'ї. Вони відвідували старовинний Миколаївський храм.

Жили козаки так, що рознеслися чутки по світу: на Чернігівській землі можна знайти кращу долю, бо панів тут мало, а ті, що є, не такі лихі. Однак по-різному бувало. Наприклад, з 1728 до 1739 р. сімнадцять козаків Білоусівської сотні за позичені гроші і “хліб” знаходилися в “*подданстве*” військового канцеляриста **Василя Силича**.^{*} Коли ж козаки відмовилися виконувати повинність, бо вважали, що повністю розрахувалися із старшиною, Чернігівська полкова канцелярія наказала їх побити “*нещадно киями*” і знову передати у “*подданство*” Василеві Силичу.¹²²

¹²¹ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 144.

^{*} У 1706 р. обіймав посаду Любецького сотника.

¹²² Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 62–63.

Бесіда п'ята,

в ході якої Ви дізнаєтесь про стан сотенного і полкового міста Чернігова, про навчальні заклади, де здобували освіту козацькі діти і про засновників дворянських родів в Україні

У 1482 і 1497 рр. на Чернігів напали татари і спалили його. Місто перетворилося на пустку, без ознак колишнього князівського центру. Здавалося, йому не піднятися з руїн. Та перемога Москви у війні з Литвою означала для Чернігова перехід під нову владу: згідно з угодою 1503 р. місто було підпорядковано Москві.

У 1535 р. Чернігів намагався захопити польський воєвода Немирович. Вночі козаки під командуванням князя Федора Семеновича Мезецького викрали у поляків гармати, а вранці Немирович ганебно втік. Староста оршанський Філон Кміт спалив Чернігів у 1552 р. Князь Мишецький на чолі 2000 козаків виступив проти нього, але потрапив у полон, отримавши важке поранення. Воєводи Стародуба прийшли із своїми загонами на р.Снов і здійснили напад на Кміта. Але і тут він переміг. Проте його поранено було під Черніговом так, що він не зміг продовжувати участь у боях.

А потім поляки із Самозванцем, який видавав себе за царевича Дмитрія, напали на Чернігів. Багато людей загинуло у тій битві. Однак ще більше – у 1611 р., коли поляки облудно захопили Чернігів. Відомий церковний діяч і письменник Іоанникій Галятовський у книзі “Скарбниця” писав: *“Люде московския, вышовши з Чернигова, рыбу на р. Белоусе ловили, бо придуха была. Ведаючи тоє Горностай, региментар полського войска, в Пакуле селе с польским войском зостаючи, фортелем в накрытых во-*

зах вместо рыбы в ночи до Чернигова польское войско впровадил; московские сторожи в бреме гды питали: кто идет? одно видел з Горностаевы стороны человек по московску: свои люде рыбу з Белоуса веземо. Чуючи тоє сторожи отворили браму. И в той час з черниговского замку московское войско уступило и Чернигов од Горностаея спаленый был. И чрез многие лета пустой зоставал... По Горностаю в 13 лет почали знову до Чернигова люде збиратися и будоватися.”¹²³

У наступні роки загострилася боротьба Москви і Польщі за Чернігівське князівство. За словами історика Олександра Рігельмана, *“ляхи не выпустили его из рук своих.”* Проте у липні 1648 р. козаки захопили Чернігів. А поляків і усіляких литовських людей, котрі сиділи в облозі міста, повбивали.

“Літопис Самовидця” повідомляє, що в 1651 р. Чернігівський полк з-за недбалості нетверезого полковника Мартина Небаби сильно постраждав на Дніпрі. Польський князь Радзивілл поквапився до Чернігова за козаками. Але не зайшов він до міста. Козаки князя побили, захопили дві вогневі і три полкові гармати, так що поляки змушені були відступити до Любеча.

А 28 січня 1654 року сім міст Чернігівського полку дали клятву на вірність Московському царю. Після того, як Чернігів склав присягу Олексію Михайловичу, в основу управління було покладено давньоруську одиницю “полк”, поділену на сотні. Полковим і сотенним містом обрано Чернігів. У 1663 р. він витримав напад польського короля. Розпочався більш-менш мирний період у житті міста.

Чернігів розкинувся на Єлецьких і Болдиних горах. Омивали його дві річки – Десна і Стрижень, через який було перекинуто міст для потреб усього Чернігівського полку. На Десні працювали два пароми. Один – від Магістрату, другий – від Єлецького монастиря, який ще називали Анисовським або Онисовським за назвою села.

¹²³ Ист.-стат. описание Черниг. епархии. – 1974. – Кн. 5. – С. 76.

Центром міста була Стара фортеця, до якої вели дві вулиці. Одна – на Любеч і Київ через брами Любецькі і Київські. Друга – на Лоев і Глухів через брами Лоевські і Глухівські. На правому боці вулиці, що вела до Лоевських воріт, розташувались дві кам'яні канцелярії – полкова і міська Чернігівська.

Резиденцією полковника став Будинок полкової канцелярії, споруджений у 90-х роках XVII ст. Яковом Лизогубом. Канцелярія полкової сотні знаходилась неподалік від дерев'яної церкви Воздвиження Чесного Хреста. Помешкання канцелярії і храм не збереглися. На цьому місці сьогодні розмістилися магазин “Янтарь” і Чернігівська філія проектного інституту “Діпроцівільпромбуду”.

Зусиллями урядовців Чернігів перетворився на місто ткацьких, шевських, кравецьких, різницьких, пекарських цехів. У місті відбувалися чотири ярмарки на рік. До Чернігова прибували купці з Москви, Києва, Полтави, Ніжина, Лубен, Прилук та інших міст.

Розпочалось будівництво дерев'яних житлових будинків. Зводились вони в центрі садиб за парканом. Господарські будівлі склалися з комори, сараю, стайні, хліву, льоху і льодовні, яка мала місце у багатих садибах. Були так звані поварні або кухні. Рядові горожани користувалися літніми кухнями. Воєводський наказ забороняв *“жителям в летнее время топить печи и сидеть с огнем”, т.е. освещать дома лучиной, свечами или плашками, “чтобы в летнее время в городе, и на посаде, и в слободах изб и мылен не топили и ввечеру поздно с огнем не ходили и не сидели, есть бы варили и хлебы пекли в поварнях и на огородах в печах.”*¹²⁴

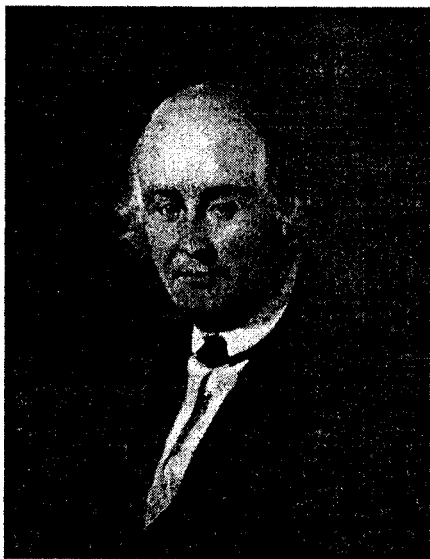
За приклад візьмемо опис чернігівської садиби Павла Полуботка. Автор його життєпису Олександр Коваленко навів уривок з праці Григорія Милорадовича “Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка...” (1862): *“У погребях і комо-рах чекали нагоди добірні трунки: “водок в бутлях с разными*

¹²⁴ Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М., 1988. – С. 58.

водками 77 бутылей полных; стеклянный бочонок водки поморанцевой; ... 2 бочонка больших вишневого вина; сливового вина 2 ставка, ведер по 5; винограду покладывано 5 бочек, ведер по 7; больших бочек с вином вишневым и сливным 8; напитки вином с яблоками и сливами 7 больших, простова вина 2 бочки больших, третья початая; бочка неполная водки; 5 бочек с вишнями и дулями, в них вина не по многу; 3 бочонка водки, ведер по 7 ... 9 бочек с яблочною водою." *Вибагливі смаки господаря задовольняє поляк-кухмістер, який порядкував на панській кухні.*"¹²⁵

Однак по садибі Полуботка не можна скласти уявлення про рядову чернігівську, або старшинську садибу початку XVIII ст. Адже вона була найбагатшою в Україні, хоча й характерною для епохи.

До XX ст. вистояла садиба Іллі Андрійовича Лизогуба на розі

*Портрет І. Лизогуба
роботи Т. Шевченка*

вулиць Московської і Старо-Петербурзької (нині вул. ім. О. Молодшого). Переходила під заставу до надворного радника Венцеслава Львовича Шкляверова та купця Соломона Ілліча Мачерета. У травні 1889 р. маєток продано достойно невідомо кому. Садиба складалася з головного будинку, флігеля, кам'яниці (невеликої будівлі з цегли – з величезним льохом і скромною світлицею) та саду. Головний будинок розібраний у 1987 р. Споруджений, скоріш за все, у кінці XVIII ст. Дерев'яний, одноповерховий, подібний літері П. Залишилась кам'яниця, але

¹²⁵ Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996. – С. 26.

їй, згідно затвердженого генплану забудови Чернігова, загрожує знищення. А це ж пам'ятка архітектури XVIII ст.

На цій же вулиці знаходились володіння бунчукового товариша Івана Скоропадського. А на самій річці Стрижень – грефендз за назвою Радичевська, котра також належала йому. Для переправи через неї під час весняної води Магістрат збудував дерев'яний місток на стовпах.

Київську вулицю було прокладено по одному з шляхів чернігівського Посаду-Перегороддя, який виник за доби Київської Русі. Тому вулиця знаходилась у Старому місті і вела до двох провулків. Один з них відкривав шлях до садиби чернігівського купця Григорія Єнька. Другий – до тилих воріт житлового двору пана Чернігівського полковника. Головний будинок садиби – дерев'яний.

Чернігівці займалися сільським господарством, яке мало зернове наповнення, городництвом і садівництвом. У міських садибах використовувались жорна для виготовлення борошна із зерна пшениці. Із жита, вівса, ячменю виготовлялись алкогольні напої. Вирощували чернігівці картоплю, капусту, огірки. Найбільш розповсюдженими садовими культурами були яблуні, вишні, малина. Оскільки ліс підступав до самого Дітинця, городяни збирали тут гриби, ягоди, горіхи, лікарські трави, щавель.

Чернігівські полковники, представники козацької старшини були гарними мисливцями. Тому на їхніх столах завжди переважала дрібна дичина. М'ясо диких кабанів, лебедів, рябчиків, зайців виключно вживали багаті чернігівці. Рядові ж городяни – свинину, інколи яловичину або телятину.

Велику роль у харчуванні мешканців Чернігова відігравали молоко, риба, мед. Для збереження продуктів харчування використовувались льохи, де можна було знайти солону і копчену свинину (шинку), сало, квашені огірки, капусту, яблука, солоні гриби, різноманітні напої, хліб, сир, яйця, цибулю, часник, моркву тощо.

Головним чином чернігівці збирались усією сім'єю на обід та вечерю. Середа і п'ятниця були пісними днями. Дотримувались городяни Великого посту перед пасхою, влітку – Петровського до 29 червня, Успенського з 1 до 15 серпня і Різдвяного посту з 15 листопада до 24 грудня.

Заможні козаки, дворяни, чиновники і багаті купці харчувались на європейський лад, тримали кухарів. Середні і бідні чернігівці, які належали до міщан, головним чином вживали борщ і кашу. Економна господарка давала на вечерю залишки харчів від обіду. Поїсти можна було й прямо на вулиці. Торговці, володарі палаток, пропонували різні кулінарні вироби і напої. Похарчуватись можна було в корчмі.

За домашніх умов їжу готували жінки у так званій російській печі, яка до того ж обогрівала помешкання. Головним кухонним посудом був глиняний горщик, пристосований якраз для такої печі. Аби його поставити на вогонь, або витягти з печі, застосовувався рогач. Кухонним начинням служили цеберки, решето, сито, ночви, керамічні миски, дерев'яні, костяні, металеві, срібні ложки, залізні ножі, келихи, глиняні глечики і жбани. Багаті козаки замовляли місцевим ремісникам розкішні металеві посудини для розливання вина.

На початку XVIII ст. на столах чернігівців з'явився скляний посуд: пляшки, різні за розміром темно-зелені штофи для казенної горілки, склянки, келихи тощо.

Таким чином, *“в древнем городе Чернигове – некогда важном центре Древнерусского государства в XIX в. наблюдались специфические украинские бытовые черты не только в такой близкой к сельскому населению сфере, как питание, но и в такой, как домостроительство, где город занимал ведущее место: на столе черниговцев нередко был борщ, а в интерьере дома – так называемый “під” – невысокая площадка для спанья рядом с печью.”*¹²⁶

¹²⁶ Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального рода. – М., 1988. – С. 267.

Тоді ж започатковано реставрацію й обновлювання давніх пам'яток церковної архітектури – Спаського, Борисоглібського соборів, П'ятницької церкви, Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів.

Настоятелем Спаського собору був протопом **Петро Кричевський**. У 1667 р. на його ім'я російський цар Олексій Михайлович надіслав грамоту, згідно якої у власність собору переходили село Жовинка з садибою Гуцино, млин на річці Білоус з озером Спаським. Петро І підтвердив ці володіння грамотою, адресованою новому протопопу **Миколі Сандаревському**, від 1 липня 1709 р. Перший документ на ім'я Петра Кричевського зберігався у Чернігівському магістраті. Другий цінний папір перейшов до онуків Миколи Сандаревського Петра і Стефана Каневських.

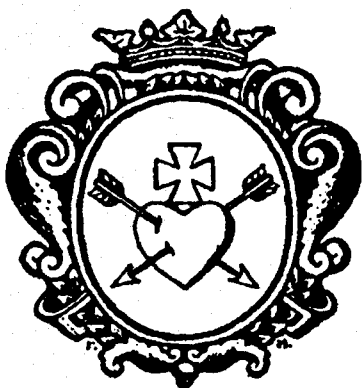
У 1676 р. на прохання Лазаря Барановича при соборі у будинку чернігівських обивателів Марини Церницької і Степана Сташевського влаштовано шпиталь або богодільню з особливим подвір'ям. Архієпископ влаштував їхній переїзд до іншого будинку з гарною садибою.

Благовіщенською церквою опікувались Чернігівські полковники Мартин Небаба, Степан Пободайло, козак Артем Савенко. Священиком Воскресенської церкви став колишній Виблівський сотник **Степан Шуба**. Перебуваючи на цій посаді, він володів селами Орлівкою, Грабівкою, Вершиновою Муравейкою (нині Куликівського району) відповідно до універсалу від 13 січня 1668 р. Царська грамота 1675 р. затвердила за ним, як за священиком, права на ці нерухомі маєтності. У 1712 р. просвітером Благовіщенської церкви був **Павло Домонтович** – син Слабинського сотника і полкового судді **Івана Михайловича Домонтовича**. Сан священика прийняв після того, як його тяжко хворого привезли у першу седмицу великого посту з п'ятниці на суботу до Троїцько-Іллінського монастиря. Тамтешні іноки молитвою повернули Павла Домонтовича до життя.

У 1722 р. ці храми були розібрані, бо занепали. Натомість зусиллями **Катерини Яківни Дуніної-Борковської** та Михайла

Михайловича Єнька (з роду купців і священників) зведено новий кам'яний храм Воскресіння для кладовища.

Чернігівський полковник **Павло Полуботок** опікувався храмом Вознесіння у Чернігові. Знаходився він поблизу його будинку

Герб роду Полуботків

на затишній околиці міста – Застриженні. Він подарував церкві іконостас і срібну чашу із власним гербом. На іншому дорогоцінному предметі син полковника зробив такий напис: *“Дан сей потир гор. Чернигова в церковь вознесения Господня от бунчукового товарища Василия Полуботка и жены его Екатерины 1765 г.”*¹²⁷ 22 лютого 1765 р. подружжя подарувало церкві Євангеліє із зображенням родового герба і дарчим написом.

На межі 40–50-х рр. XVII ст. утворилась Чернігівська літературна школа. А почалось все з того, що до полкового міста переїхав випускник Києво-Могилянської академії, талановитий промовець і проповідник, архідиякон Чернігівської ієпархії **Антоній Радивилівський** (?–1688). Тут він розпочав свою літературну діяльність.

Приблизно в той же час у Чернігові оселився письменник і церковно-освітній діяч **Кирило Транквіліон-Ставровецький** (?–1646). У власній пересувній друкарні він видав збірник поетичних і прозаїчних творів “Перло многоценное” (1646). На думку професора Ніжинського університету Григорія Самойленка, *“творчество и культурно-просветительская деятельность К. Ставровецкого была как бы прологом черниговской литературной школы во главе с Лазарем Барановичем, жизненная и творческая судьба которого надолго будет связана с Черниговщи-*

¹²⁷ Ист.- стат. описание Черниг. епархии. – 1874. – Кн. 5. – С. 71.

ной.¹²⁸ У середині XVII ст. він був одним з найвідоміших в Україні прозаїків і поетів. Як суспільно-політичний діяч Лазар Баранович належав до симпатиків Росії, виступав проти агресивної польської, татарської і турецької політики. Мав міцні зв'язки з царським двором, що давало можливість захищати українських козаків перед царем. Козацькі інтереси Лазар Баранович відстоював і перед українськими гетьманами.

У 1657 році у Чернігові відновлено архієпископську кафедру на чолі із **Лазарем Барановичем** (1620–1693). З 1650 р. обіймав посаду ректора Києво-Могилянської академії. Мав вчений ступінь професора. Як церковний діяч він сприяв відновленню і будівництву нових церков. У Єлецькому монастирі зведено Петропавлівську церкву, колокольню, келії. А на території Троїцького монастиря – Введенську церкву (1677) і великий Троїцький собор (1679), які збереглися до наших днів.

Літературною працею архієпископ займався весь час свого перебування у Чернігові. Лазар Баранович став автором публіцистичної і проповідницької прози, присвяченої релігійно-моральним темам, з життя Ісуса Христа і святих. Найбільш відомими були його книги “Меч духовный” і “Трубы словес проповедных”, видані друкарнею Києво-Печерської лаври.

Складав віршовані панегірики на честь будівництва Троїцької церкви у Чернігові. Найбільш відомий поетичний збірник Лазаря Барановича “Апполонова лютя” є польськомовний. Писав він і староукраїнською мовою. Тематика поезій різноманітна – від ліричних та афористичних до соціальних і патріотичних, в яких розповідається про боротьбу українського козацтва проти татар і турків. Лазар Баранович є творцем українського барокко в літературі.

Його учнем і соратником став **Іоанникій Галятовський** (?–1688) – ігумен, а потім архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря, автор чудових і неповторних книг. Збірка оповідань Га-

¹²⁸ Самойленко Г.В. Страницы литературной жизни Черниговщины XII–XVIII веков. – Нежин, 1992. – С. 35.

лятовського “Скарбница потребная”, книга проповідей “Ключ разумения”, трактати “Лебедь” та інші й сьогодні не втратили наукового та історичного значення. Професор Самойленко вважає, що своїм збірником “Скарбница...” письменник переслідував мету провести паралель між Києвом і Черніговом і показати, що Чернігів має право на таке ж почесне місце в історії українського народу, як і Київ. Єлецький монастир Галятівський порівнює з київською Софією або Печерською лаврою. Для оповідань про дива, пов’язані з Єлецькою іконою, він користувався фольклорними джерелами і власними спостереженнями.

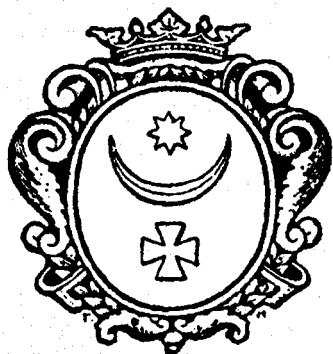
Майже два десятиріччя Іоаннікій Галятівський прожив у Чернігові. Завдяки його зусиллям відновлено і в 1670 р. освячено Успенський собор Єлецького монастиря. У ньому його поховали 12 січня 1688 р.

Випускником Києво-Могилянської академії був **Данило Савич Туптало** (1651–1709) – митрополит Ростовський, поет, драматург, історик. У 70-х рр. XVII ст. він працював на Чернігівщині, в монастирях Батурина, Глухова, Новгорода-Сіверського, Чернігова. Лазар Баранович запропонував Тупталу написати оповідання про чудодійну ікону Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Книга за назвою “Руно орошенное” побачила світ у монастирському видавництві 1680 р. Потім перевидавалася у Чернігові та Києві шість разів з урахуванням читацьких запитів. У Чернігові Данило Туптало (Димитрій Ростовський) писав чотиритомну працю за назвою “Минеи-Четьи” (1689–1705), своєрідний опис життя святих. Його перу належать п’єси, вірші сучасною для того часу українською мовою. Однак вони втрачені, тому що останні роки свого життя видатний релігійний діяч і письменник жив у російському місті Ростові Великому.

У 1674 р. Лазар Баранович заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, котру 1679 р. перевів до Чернігова і розмістив при архієпископській кафедрі. Згодом друкарню перенесли до Троїцько-Іллінського монастиря. Прибув сюди і талановитий гравер, друкар і писар Барановича **Семен Ялинський** (?–після 1695 р.).

Крім книжок, замовлених архієпископом, технічний керівник друкарні видавав букварі, іншу різноманітну навчальну літературу.

У 70–80-х рр. XVII ст. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря працював поет **Іван Величковський** (?–1701). Прожив у Чернігові майже десять років. Залишив чимало віршів, написаних у барочному стилі, для якого характерним є словесно-декоративний орнамент.

Герб Величковських

До літературного кола Лазаря Барановича відносились поети **Олександр Бучинський-Яскольд** (?–?) – викладач слов'янсько-латинської школи, заснованої Чернігівським архієпископом, **Лаврентій Крщонович** (?–1704) та **Іван Орновський** (?–?) – поети і прозаїки.

Після смерті Лазаря Барановича Чернігівська літературна школа не припинила свого існування. Нею керував **Іоанн Максимович**. На початку

80-х рр. XVII ст. Лазар Баранович запросив з Вільно нового майстра **Лукаша**, який вдало продовжив книгодрукування. По смерті засновника друкарні майстра на короткий час замінив **Феодосій Углицький** – архімандрит Єлецького Успенського монастиря. На вулиці князя Чорного, №1 у Чернігові зберігся будинок архімандрита, збудований 1688 р. Про це засвідчує різьблений напис на сволюку. Головним фасадом будинок звернений до Успенського собору Єлецького монастиря. Потім місце Феодосія Углицького зайняв **Іоанн Максимович** (1651–1715) – визначний церковний і освітній діяч, народжений у Ніжині. У 1696 р. він став архімандритом Єлецького Успенського монастиря, а у 1697 р. – чернігівським архієпископом. У 1700 р. Максимович заснував Чернігівський колегіум на зразок Києво-Могилянської академії. Ним написані численні віршовані і прозові твори. Відомий як перекладач.

За перші двадцять років існування Чернігівська друкарня виголовила праці тогочасних українських авторів, серед яких Лазар Баранович, Іоанникій Галятовський, Данило Туптало (Димитрій Ростовський). Видавалися панегірики різним особам, складені Іваном Величковським, Петром Терлецьким і Петром Армашевським. Першими чернігівськими виданнями були “Псалтир” і “Буквар” (1680). У 1698 р. видруковано латинською мовою підручник з риторики. Його автор – **Лаврентій Крщонович**.

На початку XVIII ст. Чернігівська друкарня була третьою за величиною в Україні після Київської і Львівської. Мала свою папірню. Чернігівські книги прикрашали ілюстрації таких граверів як Леонтій Тарасевич, Інокентій Щирський, Никодим Зубрицький.

Друкарі застосовували кириличні та латинські шрифти. Кирилицею видавалися книги українською та церковнослов'янською мовами. Для оформлення видань вживалися дереворити і міде-рити.

Книги Чернігівської друкарні користувалися значним попитом парафіяльних шкіл, відкритих при церквах. У 1689 році при архієпископській кафедрі почала функціонувати слов'яно-латинська школа. На її базі 1700 р. був відкритий Чернігівський колегіум, перетворений згодом у духовну семінарію. Дослідниця історії видатного просвітницького закладу Сіверської землі Ольга Травкіна переконана: *“Створення саме в Чернігові другого в Гетьманщині після Києво-Могилянської академії навчального закладу вищого рівня не випадкове. Чернігів був визначним центром древньої Чернігово-Сіверської землі. З II пол. XVII ст. тут утвердилися цілі династії могутніх і багатих козацьких старшин, таких як Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, котрі відбудували місто, відновили його старовинні храми. Підйому та розквіту Чернігова сприяло і високоосвічене духовенство.”*¹²⁹ Проте без підтримки і фінансування гетьмана І.С. Мазепи відкриття колегіуму було б неможливе. Кожний, хто визнавав православну віру, міг вступити до колегіуму і також вільно зали-

¹²⁹ Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000. – С. 8.

шити його. Студентами зараховувалися не лише діти священиків, а й вихідці з козацьких сімей – середовища козацької старшини та урядовців, рядового козацтва, діти міщан і селян.

Ольга Травкіна розповідає, що в 1767–1768 рр. освіту в колегіумі здобували праправнуки Чернігівського полковника Якова Лизогуба Василь, Федір і Роман Лизогуби, правнук полкового писаря Карпа Івановича Мокрієвича Василь Мокрієвич, правнук Роїського сотника Миколи Грембецького Степан Грембецький, нащадок Седнівського сотника Андрія Стаховича, син Роїського сотника Леонтія Яковича Бакуринського Петро Бакуринський, син Виблівського сотника Миколи Івановича Тризни Андрій Тризна та ін. Навчалися тут і діти простих козаків. Найбільше учнів було з Чернігівського і Стародубського полків.

У 1776 р. колегіум переведено за р.Стрижень, у садибу колишнього Чернігівського полковника Павла Полуботка, куплену архієрейським домом у бунчукового товариша Петра Григоровича Фурсановича. А до того учбовий заклад розміщався при Борисоглібському кафедральному монастирі. На жаль, приміщення не збереглися.

Утримання учнів здійснювалося за рахунок архієрейської казни і пожертвувань козацької старшини. Так, серед благодійників – *“один із найбагатших представників козацької старшини краю М.Б. Корсак, що був одружений з онукою гетьмана І. Самойловича і володів більше 1000 дворів у Стародубському полку, його син Максим навчався в колегіумі. М.Корсак утримував декількох студентів.”*¹³⁰

Чернігівський полковник Іван Пантелеймонович Божич також жертвував гроші на потреби колегіума.

Відомий український педагог на еміграції Степан Сірополко дослідив, що з другої половини XVIII ст. в освітніх інтересах козацької верхівки, віднесеної до панства, помічається деяка зміна. Так, представники козацької старшини почали домагатися військової освіти для своїх синів, аби здійснити мрію про військову кар'єру.

¹³⁰ Там само. – С. 72.

Жадали відкриття шкіл, де б їхні сини придбали знання європейських мов та правничих наук і тим здобули собі доступ до дипломатичної та урядової служби в столицях. Степан Сірополко наводить красномовний документ, складений Чернігівським шляхетством на адресу центральної влади, в якому просило *“учредить в Малой России дворянский корпус, в котором бы малороссийским дворянам, как нужное для учреждения их в добронравии воспитание, так и учение всему тому, что благородному человеку в военной и статской службах и в сообществе гражданском полезно быть может, дано было.”*¹³¹ Чернігівське шляхетство плекало також надію дати гарну освіту своїм дочкам. Тому й просило *“завесть для женского полу особый дом воспитания, к которому присовокупить учение всего им надобного и полезного, в чем полагаемся на премудрое Его Величества благо учреждение.”*¹³²

А Чернігівське єпархіальне начальство просило привілеї для духовних шкіл: звільнити від “постою” квартир, що їх наймають за свій кошт учні, бо цей “постой” перешкоджає їм готувати вдома шкільні лекції. Для студентів Чернігівського колегіуму – ввести клас богословія, викладати, крім грецької та німецької мов, єврейську, французьку і математику.

Поки батьки-козаки вирішували військово-політичні проблеми, їхні діти вчилися, а у вільний час розважались. Серед розваг дуже популярними були музика, народний театр, малярство на стінах (графіті сучасною мовою).

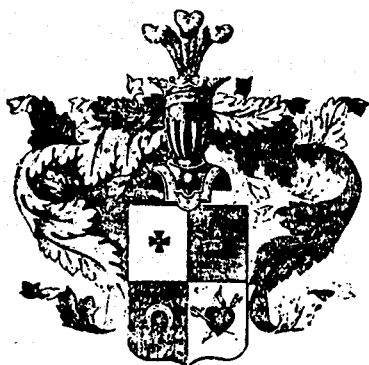
Чернігівські урядовці додержувались універсалу гетьмана Івана Скоропадського від 1719 р., в якому він наказував сотникам, отаманам, війтам слідкувати за тим, щоб не було кулачних боїв з великоруськими військовиками (жолнерами), бо це загрожує життю, а також *“богомерзких игрищ”* у Петрів день.

¹³¹ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 209–210.

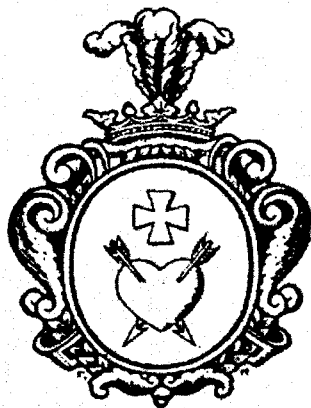
¹³² Наказы малороссийских депутатов. – К., 1889. – С. 14.

Століття довели, що козацькі діти отримали гарне виховання. Їх значення в історії та культурі виходить далеко за межі Чернігівщини.

Так, голова Чернігівської повітової земської управи 1914 р. **Олексій Олександрович Бакуринський** (1869–1919), губернський

Герб Бакуринських

Герб Бутовичів

комісар Тимчасового уряду по Чернігівській губернії, розстріляний більшовиками разом із сином у 1919 р., походив із стародавньої родини **Миколи Бакуринського** (1587–1649) – нащадка Володимиро-Волинських князів. Ніс службу у війську Речі Посполитої. Любецький шляхтич. Володар Ріпок з 1609 р. Під час Визвольної війни пішов до Чернігівського полку козаком і загинув.

Залишились його сини Ян Миколайович, Павло Миколайович, Юрій Миколайович, Криштоф Миколайович. У Юрія Бакуринського було троє синів: Федір, Клим і Яків, котрий став Роїським сотником. У 1738 р. ця посада перейшла до **Леонтія Яковича Бакуринського**. Займав цей уряд до 1742 р. Вдруге став сотником з 1754 до 1760 р. Гадаємо, що Олексій Олександрович Бакуринський – праправнук Роїського сотника. Бакуринські мали свій герб.

Родина **Бутовичів** свого часу була добре znana у нашому краї. По Чернігівській губернії родовід починався від військового товариша **Івана Богдановича Бутовича**. У нього був син **Степан Іванович** – Седнівський сотник

(1697–1698), а на початку XVIII ст. – осавул полку Чернігівського, одружений з Марією Яківною Лизогуб (дочка Якова Лизогуба). Другий син Григорій Іванович, священик, володіння мав у Куликівці. У Степана Івановича залишилось двоє синів – Дем'ян Степанович і Степан Степанович, у котрого народився син Петро – батько **Олексія Петровича Бутовича** (1759–1829). 13 липня 1813 р. він обійняв посаду Чернігівського губернатора. За часи його губернаторського правління споруджено приміщення Ніжинського лицю, а у Новгороді-Сіверському – торговельні ряди. Відкриті вищі початкові училища в Городні, Сосниці, Козельці. А у Чернігові – повітове духовне училище. Губернаторська служба дійсного статського радника Олексія Бутовича припинилася 26 липня 1818 р.

Нащадок Слабинського сотника і судді полку Чернігівського Івана Михайловича Домонтовича та його дочки Єфимії Іванівни, дружини полкового Чернігівського сотника Степана Силича, **Михайло Олександрович Домонтович** успадкував багаті маєтності у с.Кудрівці Сосницького повіту. Полковник Генерального штабу, дійсний член Російського географічного товариства, він після реформи 1861 р. прибув до Чернігова з групою офіцерів Генерального штабу з метою зібрати історичні, економічні, статистичні матеріали про пореформену Чернігівщину. Наслідком цієї копіткої роботи стала написана Михайлом Домонтовичем унікальна книга “Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния”(Спб., 1865), яка і сьогодні використовується істориками, економістами, краєзнавцями. Пізніше генерал Домонтович уславить своє ім'я на Балканській війні, яка розпочалася за визволення Болгарії від турецького гноблення. Але мало хто знає, що Михайло Олександрович був батьком легендарної Олександри Коллонтай – першої жінки дипломата і Повноважного посла. Коли генерал Домонтович вийшов у відставку, він переїхав до родинного села. Тут він і помер. У 1919 р. його востаннє відвідала Олександра Михайлівна.

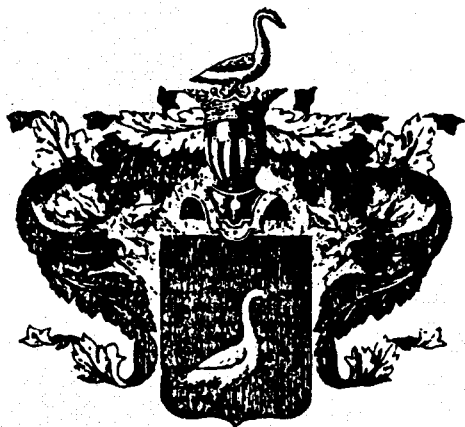

Герб Домонтовичів

Своїм предводителем Чернігівське повітове дворянство у 1871 році обрало **Івана Яковича Дуніна-Борковського**, народженого 17 вересня 1832 р. в с.Новий Білоус. Походив він із славного роду Василя Андрійовича Дуніна-Борковського – Виблівського сотника, значкового військового товариша, Чернігівського полковника, учасника змови проти Івана Самойловича на

боці Івана Мазепи. Він входив до складу посольства нового гетьмана, що прибуло у Москву 10 серпня 1689 р., як генеральний обозний. Деякі історики стверджували, що Мазепа не любив Василя Дуніна-Борковського. Поширились чутки, що він після арешту Самойловича мріяв стати гетьманом України. Ніби князь Василь Голіцин пропонував йому заплатити 10 тис. руб. за володіння гетьманською булавою, але Дунін-Борковський не погодився через свою скупість. Начебто тоді Мазепа умовив його позичити ці гроші, котрі заплатив Голіцину і став гетьманом України. Борг повернув із військової скарбниці. А після смерті колишнього Чернігівського полковника Мазепа відібрав його маєтності і розподілив між представниками козацької старшини. Проте це не зовсім так. Маєтності, якими володів Дунін-Борковський, були ранговими і давалися урядовцеві на час його служби. У спадок не передавалися. Ось чому гетьман їх віддав іншим особам, а не тому, що ненавидів Дуніна-Борковського. Олександр Лазаревський не взяв цей факт до уваги. Схилявся до того, що багатство, скупість, жорстокість до своїх підданих стали причиною ненависті до Василя Андрійовича, котра *“засвідчується тим чернігівським повір'ям про цього богача, що записав Маркевич.”* Український історик та етнограф Петро Єфименко під час перебування у Чернігові на початку 80-х рр. XIX ст. записав це повір'я – цікавий пе-

реказ про життя-буття Василя Дуніна-Борковського після смерті. Поховали його з урочистостями, притаманними для генерального обозного Війська Запорізького. Та щоночі піднімався він з домовини і в супроводі прислужників і гайдуків гайсав до своєї Бобровицької оселі біля Чернігова, де до ранку влаштовував гучне застілля. Поки одного разу вдова покійного не запросила архієпископа Іоанна Максимовича і той перекрив хрестом шлях Дуніну-Борковському на Червоному мосту. Міст зруйнувався, і Борковський разом із свитою зник у водах Стрижня. Дивно, що таке, за народними переказами, зчинив саме Іоанн Максимович, котрий поховав Дуніна-Борковського і присвятив йому епітафію. У цьому творі, викарбованому на могильній плиті, перераховано все, що відновив і відбудував Василь Андрійович, коли був Чернігівським полковником.

Герб Дуніних-Борковських

Ця щедрість, як спадкова риса характеру, перейшла до його нащадків – підкоморія **Михайла Дуніна-Борковського**, його сина **Івана Михайловича Дуніна-Борковського** – бунчукового товариша, першого предводителя повітових дворян 1782–1787 рр. У нього народився син **Яків Іванович**, який обрав кар'єру військового. Маючи чин штабс-капітана, вийшов у відставку і

оселився у Чернігові. Тут у нього народився син **Іван Якович Дунін-Борковський**, як пізніше з'ясувалося, останній з цього роду. Він закінчив Чернігівську гімназію, Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька, кілька років віддав військовій службі. Брав участь у Кримській кампанії. Нагороджений медаллю за хоробрість. У 1857 р. поручик **Іван Якович Дунін-Борковський**

вийшов у відставку і оселився у Новому Білоусі, хоча мав родинний Бобровицький маєток. Жив самотньо. Зайнявся сільським господарством. Служив правосуддю і земству. Володів багатим капіталом. Займався благодійництвом на користь учбових закладів. Заповів Чернігівському губернському земству близько 400 тис. руб. для запровадження у різних учбових закладах стипендій. У 1902 р. Іван Якович пожертвував 100 тис. руб. для спорудження будинку реального училища в Чернігові. Нині тут кооперативний технікум. Значну матеріальну допомогу від нього отримали чоловіча і жіноча гімназії в Чернігові.

Останні роки Іван Якович жив у губернському місті, у скромній найнятій квартирі. Свої родинні маєтки відвідував у разі необхідності. Але поховали його 5 вересня 1902 р. у Новому Білоусі на цвинтарі Троїцької церкви. Зберігся надгробний пам'ятник з чорного мармуру на його могилі.

Серед козаків села Роїще зустрічаємо ім'я **Кіндрата Коробки** (1627–1724). Про нього відомо, що козацьку службу розпочав у 1692 р. Учасник двох кезикерманських 1693 і 1695 рр. та двох польських 1706 і 1707 рр. походів. Може, він родичався з **Федором Коробкою** – начальником артилерії війська Богдана Хмельницького. Син Кіндрата, ім'я якого невідоме, разом із Павлом Полуботком був на каналних роботах на Ладозі. Коли у листопаді 1723 р. наказного гетьмана викликали до Петербурга, з ним поїхав і син роїщенського козака Кіндрата Коробки. Ми не знаємо, чи загинув він разом із Полуботком, чи йому дарували життя. Однак симптоматично, що у другій половині ХІХ ст. членом міської Думи Санкт-Петербурга був **Петро Степанович Коробка**, народжений 1847 р. Багатий поміщик Ніжинського та Борзнянського повіту. Талановитий юрист. Дворянин з 1896 р. Засновник 1903 р. Людмилінської жіночої школи сільського домоводства і садибного господарства у Мрині Ніжинського повіту (тепер Носівський р-н). Названа на честь матері Людмили Платонівни, яка жила у мринському маєтку.

Мати і син Коробки багато зробили для виховання та поліпшення умов життя селянських дітей. Після перемоги радянської влади Петро Степанович добровільно віддав свої землі для організації комуни. Однак 1920 р. його заарештували, і він безслідно зник у Чернігівській в'язниці.

Оскільки на сьогодні на генеалогічному дереві українського козацтва відсутні гілки з іншими Коробками, то можна припустити, що Петро Степанович Коробка є нащадком роїщенського козака Кіндрата Коробки.

Герб Коробків

Трагічною виявилась доля спадкоємців сотника Роїського **Степана Ларіоновича Шихуцького**, засновника дворянського роду, який мав власний герб у вигляді щита, а на червоному полі біла троянда. Нашоломник – біла троянда. Родовим селом Шихуцьких був Петрушин. Його сини Петро, Микола та онук Яків до першої третини XVIII ст. очолювали Роїський сотенний уряд.

Дворяни Шихуцькі весь свій вік перебували на державній службі. До першої третини XIX ст. дворянська гілка Шихуцьких розгалужувалась. Маєток у Петрушині залишався неподіленим. Завівся марнотрат Василь Григорович Шихуцький – колезький регістратор. П'яниця. Кинув державну службу. Оселився у петрушинському маєтку і почав усе пропивати. 28 вересня 1838 р. до Чернігівського повітового суду надійшла заява від його сестри Анни Григорівни Шихуцької з проханням запобігти подальшому розпродажу маєтку, який здійснює Василь Шихуцький. 24 жовтня 1838 р. прохання Шихуцької було задоволено. Незабаром маєток розділили між іншими членами

родини.¹³⁴ Всього у Петрушині мешкало 68 осіб на прізвище Шихуцькі – кровних родичів.

Вчитель і краєзнавець Сергій Горобець встановив, що на церковному погості в Петрушині поховано **Євгена Петровича Шихуцького** (1842–1907), дворянина; його дочку **Олімпіаду Євгенівну Шихуцьку** (1867–1882), яка померла від тифу; **Ганну Максимівну Шихуцьку** (1827–1900); підполковника **Степана Григоровича Шихуцького** (1860–1905), померлого від сухот.

Працюючи в архіві, Сергій Горобець виявив документ за назвою *“Дело по обвинению Флегонта Андреевича Шихуцкого в контрреволюции и выдаче советских работников деникинцам”*. Справу розпочато 3 грудня 1919 р., а завершено 11 лютого 1920 р. Вона настільки унікальна, що заслуговує на те, аби її коротко переповісти.

Член повітового ревкому Степан Мазур, селянин Петрушина за походженням, доносив чекістам, що дворянин Шихуцький мешкає у Чернігові у власному будинку на Петроградській вул., №14 (нині ім. О. Молодшого). Під час Гетьманщини видав варті петрушинських більшовиків. Це може підтвердити куркуль Іван Михайлович Костюк. Коли прийшли денікінці, Шихуцький *“поднял уши и лукаво смеялся с Народного дома, построенного в Петрушине, говорил, что открою ткацкую фабрику.”*¹³⁵

Мазур писав, що денікінці спалили у Петрушині 17 дворів і в цьому провина Шихуцького. До того ж, веде облік тих селян, котрі виростили врожай на його землі, хоча сам живе у Чернігові. Степан Мазур був категоричним: він вимагав арешту Шихуцького. Ордер на обшук і арешт було виписано 4 грудня 1919 р., а донос надійшов до Губчека 3 грудня 1919 р.

¹³⁴ Горобець С. М. Історичний календар села Петрушина 2003 р. – Чернігів, 2002. – С. 15.

¹³⁵ “Дело по обвинению Флегонта Андреевича Шихуцкого в контрреволюции и выдаче советских работников деникинцам” (3 дек. 1919–11 февр. 1920) / Підгот. С. М. Горобець. – Чернігів, 2003. – С. 4.

З протоколу допиту, який склав слідчий Губчека Рубежін, стає відомим наступне: Шихуцький Флегонт Андрійович, 56 років, народився у Чернігові. Закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Служив у земських і міських установах. До і в дні Лютневої революції 1917 р. – секретар міської управи. Після жовтневого заколоту у Шихуцького відібрали Петрушинський маєток. У житловому приміщенні відкрили Народний дім. Конфіскували майже весь урожай. Пропонували за нього невеликі гроші. Шихуцький відмовився.

Як свідка Рубежін викликав присяжного повіреного Івана Івановича Соколовського. Він схвально відгукнувся про Шихуцького, сказав, що у Петрушині живуть селяни, багатші за нього. У Флегонта Андрійовича не було конфліктів із селянами. Він з ними дружив. Як людина інтелігентна, Шихуцький ніколи нікого не підвів до арешту й смерті.

Наступним свідком був Григорій Іванович Кисловець. Слідчий Рубежін записав його свідчення: *“Я знаю Флегонта Шихуцького, потому что брал у него для обработки землю из половины. Все время, как его знаю, он обращался и относился к крестьянам хорошо и никогда никакого зла им не делал. В Петрушин он приезжал один раз в год, в то время, когда нужно было производить уборку полей. В 1918 году, перед приходом сюда германской власти, земля ШИХУЦКОГО сельским комитетом была разделена и отдана малоземельным крестьянам, которые ее засеяли. Когда уже здесь была власть Скоропадского, то те крестьяне, которые сеяли на земле ШИХУЦКОГО, думали, что ШИХУЦКИЙ заберет себе весь урожай, и когда пошли к нему в Чернигов, то он сказал, что свои люди, помиримось, и при уборке полей он брал себе две копы из каждой пяти коп, а три копы отдавал тому крестьянину, который работал на его земле. В общем, петрушинские крестьяне ШИХУЦКИМ обижены ни разу не были.”*¹³⁶

¹³⁶ Там само. – С. 24.

Керуючий справами Губраднаргоспу І. Брегін також намагався захистити Флегонта Андрійовича. Написав до Губчека, що Шихуцький врятував йому життя, коли до Чернігова увійшли війська генерала Денікіна: Брегін переховувався в його квартирі. Написав, що Шихуцький служив секретарем демократичної цивільної Думи. Завідувачем кустарним відділом Губраднаргоспу. Допомігав грошима пораненим червоноармійцям, які перебували на лікуванні в лазареті Червоного Хреста у Чернігові.

Особливий народний слідчий по Чернігівському повіту Азявін врахував ці свідчення і 25 січня 1920 р. підписав наступне рішення: *“Меру пресечения способов уклонения от следствия и суда, содержанием под стражей ШИХУЦКОГО, изменить, отдав его до суда на поруки члену Черниговской организации КПУ Марии Моисеевне Бабушкиной.”*¹³⁷

15 лютого 1920 р. Губревтрибунал припинив справу Шихуцького *“за недоказанностью состава преступления.”* А сказали йому про це лише 23 лютого. Подальша доля Флегонта Андрійовича невідома. У 1991 р. він реабілітований згідно закону України *“Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”* від 17 квітня 1991 р.

Жили у Петрушині дворянки, сестри **Надія Василівна** та **Євдокія Василівна Шихуцькі**. У 1919 р. їх обібрала до нитки якась більшовицька банда. Пережили колективізацію, а голодомор ні. Якось **Надія Шихуцька** пішла в ліс у пошуках щавелю або іншої їстівної трави. Біля дороги сіла, аби відпочити, і померла. Там її й поховали.

Брат сестер Шихуцьких **Микола Васильович**, тридцятитрьохрічний штабс-капітан царської армії, хоча й лояльно ставився до радянської влади, був заарештований 3 лютого 1920 р. у власному домі по вул. Воздвиженській (колишня Пролетарська; тепер ім. князя Чорного) у Чернігові. Донощиком виявився все той же Степан Мазур. Хоча у справі Миколи Шихуцького зазначено про

¹³⁷ Там само. – С. 23.

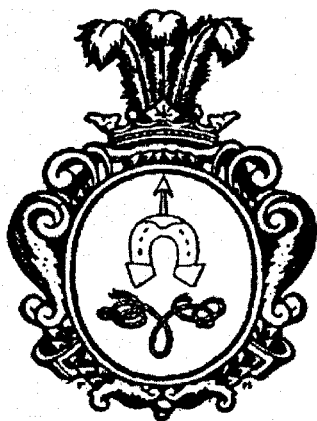
відсутність складу злочину, відомості про його визволення з-під варти відсутні. Подальша доля Миколи Васильовича невідома. Його реабілітовано згідно Закону України від 17 квітня 1991 року.

Жертвою голодомору став **Василь Микитович Шихуцький** – батько Надії, Євдокії та Миколи, збіднілий дворянин. Мав до революції 50 десятин землі. Він помер у Петрушині. Про нього відомо, що він був членом сільради, притягався до судової відповідальності.

Донощик Степан Олексійович Мазур теж підпав під арешт за доносом. Його швидко випустили з-під варти, і став він безжалісним ідейним революціонером. Заради мети міг переступити через що завгодно. Загинув від рук галаківських бандитів у 1922 р. Поховали Степана Мазура у Городні. Багато десятиріч на могилі "великого героя" складали йому шану.

Прізвище Шрамченків було досить популярним у ХІХ столітті. Започаткував поважану родину сотник Олишівський з 1665 р.

Леонтій Шрамченко. До 1773 р. сотенний уряд очолювали його сини **Данило Леонтійович** та **Іван Леонтійович Шрамченки**. У літературі зустрічається прізвище земського лікаря **Миколи Шрамченка**, який очолював Олишівську лікарню. Зусиллями техніка Чернігівського повітового земства **Гліба Шрамченка** здійснювалося мостобудування та брукування доріг у селах повіту. Він мав блискучі інженерні здібності і довів, що в Чернігові необхідно звести новий залізобетонний Красний міст, а не ремонтувати його щорічно. Відкриття

Герб Шрамченків

споруди відбулося 1916 року. Гліб Шрамченко і повітова земська управа зберегли для нащадків стародавню споруду, яка веде свій початок з 1783 р.

Дехто із Шрамченків залишився жити в Олишівці і був знищений під час колективізації або помер з голоду.

У Седнівській волості Чернігівського повіту у 70-х рр. XIX ст. млини різного роду, сукновальні, круподерні належали дворянину **Іллі Семеновичу Силичу**. Він походив з роду Чернігівського полковника **Іонникія (Івана) Силича**, котрий обіймав цю посаду в 1657–1663 рр. Його брат **Степан Силич** – полковий Чернігівський сотник 1661 р.

Дійсний статський радник, предводитель Чернігівського повітового дворянства у 1878–1890 рр. **Михайло Іванович Посудевський** належав до роду **Федора Петровича Посудевського**, який у 1760–1769 рр. займав уряд Чернігівського полкового сотника. Своєю господарською діяльністю Михайло Посудевський сприяв економічному розвитку Антоновицької волості Чернігівського повіту.

Його син **Євген Михайлович Посудевський** мав гарний маєток у Пльохові. У 1915 р. він уклав з управою угоду на передачу в її власність 640 м. землі і ста соснових колод для будівництва ветеринарного фельдшерського пункту.

У 1912 р. повітову земську управу очолював дворянин **Олексій Іванович Товстоліс**. При ньому розпочалася телефонізація Чернігівського повіту. Походженням із старовинного роду полкового і Білоусівського сотника **Павла Товстоліса** (1669–1681).

Гласний Чернігівських повітових земських зборів за період з 1910 до 1912 р. **Микола Олександрович Ма(о)лявко** на прохання головного агронома повіту Ялового надав свої землі поблизу Жукоток для розвитку одноосібних господарств. Досвід виявився позитивним. Микола Малявко корінням своїм пов'язаний з нащадками **Харитона Молявки** – Чернігівського городского отамана (1650). Його син **Іван Харитонович Молявко** в 1666 р. обіймав посаду батька з печаткою. Навколо щита літери І. Х. А. Г. Ч., тобто *“Іван Харитонович, отаман городской Чернігівський”* російською мовою.¹³⁸

¹³⁸ Лукомский В.Г., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. Репринт. изд. – К., 1993. – С. 117.

У с. Лукашівка міцним господарем був поміщик на прізвище **Тризна**. На жаль, ім'я та по-батькові не збереглися. Відомо, що він пропонував земській управі свої землі під город для будівництва лікарні і квартири для лікаря. Інший **Тризна**, лікар, тоді ж, наприкінці 80-х рр. XIX ст., очолював Роїщенську меддільницю. І нарешті, **Роман Дмитрович Тризна** (1816–1889) – голова Чернігівського повітового земства упродовж 1874–1875 рр., приятель Тараса Шевченка. Як суддя Чернігівської межевої палати він зробив багато корисного для людей бідних і безпорадних. Родовий маєток с.Іванівка. Тут жив і його син **Дмитро Романович Тризна**. Він очолював повітову земську управу у 1892–1910 рр. Ймовірно, всі названі Тризни походять від нащадків **Андрія Миколайовича Тризни** – Виблівського (1748–1769) і полкового сотника початку 1770-х рр.

У Пакульській корзинковій школі-майстерні на початку XX ст. вчителем служив **Федір Степанович Козлов**, випускник народного училища. Його учні брали участь у Другій Всеросійській кустарній виставці і здобули визнання. Можна припустити, що своїм походженням він зобов'язаний козакові села Козел **Федору Івановичу Козлову (Козлевичу)** (1670–1724), пращур якого **Федір Степанович Козлович** – боярин Любецького замку. Один з його спадкоємців заснував с. Козел.

Нащадків Білоусівського сотника (бл.1700 і 1722) і полкового осавула Чернігівського (1710–1716) **Михайла Осиповича Красовського**, якому універсалом гетьмана Скоропадського від 19 січня 1711 р. подаровані села Роїще і Скоринець, знаходимо у с. Козероги. Міцними поміщиками тут були **Михайло Іванович** та **Іван Іванович Красовські**. Садина у Шестовицях належала **Івану Михайловичу Красовському**.

Ще одного Красовського зустрічаємо в с. Новий Білоус. Родовий маєток належав **Миколі Григоровичу Красовському**, народженому тут 1821 р. Під час проведення селянської реформи 1861 року він обіймав посаду мирового посередника. Із вве-

денням земських установ – член Чернігівської повітової управи і нарешті – голова межевої комісії, залишаючись на цій посаді до завершення межування землі у Чернігівському повіті. Помер 20 березня 1898 р. у Чернігові.

Відомою у повіті була династія землевласників **Пекурів** з містечка Седнів. **Флегонт Іванович Пекур** – статський радник, **Марія** та **Ілля Пекури** – співвласники седнівського господаря. Від Флегонта Пекура землі перейшли до Августи Георгіївни Малигіної. Ці Пекури – нащадки сотника Седнівського (1676) **Григорія Пекура**, чернігівські дворяни, котрі мали свій герб.

Непоганими господарями на землі були козаки с. Шестовиці **Юхим, Опанас, Павло, Петро, Сергій і Григорій Чипаки**. Частину сіножатей вони придбали у місцевого поміщика Миколи Яковича Троцького. Були серед тих, хто 1898 р. утворив Шестовицьке 71 домовласника товариство.

У документах 1911 р. на продаж маєтностей поміщика Івана Васильовича Неговського у селах Виблі, Бакланова і Вершинова Муравейка, Горбове, Куликівка і Піски зустрічаються імена нових господарів, козаків **Володимира Гавриловича Кобця, Івана Івановича Кобця, Семена Пирогоїда**.

У Седневі добре знаним було заможне товариство козаків, котре володіло найбільшою кількістю орної землі, яка переходила у спадщину. *“Земли их, – писав Михайло Домонтович, – переходят от отца к сыну наследственно. Неприкосновенность казачьей земли защищается наравне с казенными угодьями, а отчуждение ее из казачьего сословия ограничено 861–863 статтями, IX т. уст. о состояниях (изд. 1857 г.) и указом правительствующего сената, №53, 622.”*¹³⁹ Отже, закони Російської імперії визнавали козацтво Чернігівської губернії, яке не було покріпаченим.

¹³⁹ Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 158.

Козаки виявляли новаторське ставлення до землі. Прислухались до порад повітових агрономів і за їх рекомендаціями зміцнювали піски, здійснювали травосіяння, вносили добрива, обробляли ґрунт, доглядали худобу, створювали кооперативи. У 1915 році у Чернігівському повіті успішно діяли 60 сільських кооперативів. Добре працювали п'ять молочних артілей, котрі у 1914 році збільшили переробку молока вдвічі.

Такий стан зберігався до жовтня 1917 року.

Після повалення царату, коли утворилася Українська Народна Республіка, військове міністерство розробило проект реєстру армії країни, до якого мали увійти Чернігівський, Стародубський, Глухівський, Прилуцький, Ніжинський, Остерський, Сосницький козацькі полки, 1-й Батуринський сердюцький кінний імені полковника Чечеля полк. У вересні 1918 р. в Чернігівській губернії почалось формування козацьких підрозділів. Полковника Нагорського призначено кошовим отаманом. А в губернському місті розквартировано 1-у Чернігівську кінну дивізію генерал-хорунжого В. Біскупського. Однак вони не стали переможцями. Прийшла епоха радянської влади, коли з козацтвом було покінчено.

Російські джерела називають кількість козаків, котрі загинули на терені колишнього Радянського Союзу, – один мільйон.

А в Чернігові мешкають Бивалькевичі, Шрамченки, Шихуцькі, Молявки, Тризни, Красовські, Посудевські, Лизогуби, Полуботки, Бакуринські, Нехаєвські, Пекури, Силичі, Шуби – спадкоємці козацької старшини, тих самих її представників, котрі об'єднали козаків у 6 Чернігівських полків і повели у похід проти військ Наполеона у 1812 р. Комплектуванням українських козацьких полків керував російський полководець Михайло Іларіонович Кутузов. Одночасно сформувалося чернігівське народне ополчення, яке очолив генерал у відставці Микола Гудович. Починаючи з вересня 1812 року, ополченці і козацькі полки захищали велику лінію, що йшла по кордону Київської і Чернігівської губерній.

Відважно бився з ворогом 2-й Чернігівський козацький полк, який становив гарнізон Пінська. Чернігівське ополчення об'єдналось з полтавським. Об'єднались й майже всі козацькі полки.

Коли Наполеон був розбитий на території Росії, козацькі підрозділи воювали у складі російської армії у 1813–1814 рр. на полях Німеччини і Франції. Перший Чернігівський козацький полк перейшов у розпорядження головної квартири.

Законодавство Російської імперії врахувало заслуги чернігівських і полтавських козаків у боротьбі з військами французького імператора і захистило їхні права відповідними документами. Козацтво оголошувалось станом *“свободных землевладельцев, не имеющих никаких особенных повинностей, кроме общих государственных и земских.”* Революція відняла ці права назавжди. Нова влада нищила й українську національну символіку, зокрема образ козака в українській геральдиці.

Робила це і Катерина II. Своім указом від 4 червня 1782 р. вона затвердила право мати власний герб за містами Чернігів, Борзна, Городня, Козелець, Королів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки, Сосниця, Березна. Історики вбачають причину прийняття подібного документу у тому, що імператриця вирішила залучити українські герби до системи російської геральдики. Фахівці кажуть, що цей указ сприяв перетворенню функції герба як символу самоврядування у символ адміністративного центру. Так, герб Чернігова був замінений на інший, бо Святий Владислав на гербі міста нагадував Петербургу часи польського панування. За Черніговом затвердили так званий земельний герб – орел із хрестом – як міський. Це сталося, на думку деяких історичних джерел, тому, що у російській гербовій традиції не розрізняли межу між поняттями “земельний герб” і “міський герб”.

За геральдичною реформою 1857 р. герб Чернігова оздоблювався, як герб губернського міста, дубовим листом і Андріївською стрічкою. Щит увінчувала шапка Мономаха, символ того, що колись тут сиділи Великі князі.

У радянський період, особливо у 60–70-х рр. XX ст., тлумачення гербової атрибутики доходило до примітивізму. Так, символом сільського господарства став колос. Символом промисловості – колба, як на Чернігівському гербі. Коли Україна набула статусу незалежної держави, визначилися два напрями у створенні гербів – російський та європейський. За російським напрямом створено герб Чернігова. На жаль, розробники не в змозі були поєднати у ньому геральдичну атрибутику різних епох. Тому не знайшлося місця найранішому, доби козацької, гербові – Святому Владиславу.

Якщо говорити про герби сотенних містечок і сіл, то більшість з них мала місцеві коріння. Характерною гербовою атрибутикою були: місяць – символ мусульманства; зоря – символ щастя, яка повідомила про народження Ісуса Христа; хрест – символ християнства, лицарської доблесті; зброя – символ того, що козаки завжди боронитимуть себе; міські будівлі – символ самого міста, його неприступності; святі-покровителі – символ опіки над містом вищих сил.

За словами відомого історика, автора книги “Гербівник міст України” Володимира Панченка, *“сюжети цієї символіки сотенних містечок часто є настільки яскравими і глибоко національними, що вона цілком могла б прикрасити сучасні герби цих населених пунктів.”*

Дослідники стверджують, що для геральдики Чернігівщини характерний польсько-український стиль. Тому при відновленні сучасних міських гербів та при введенні нових потрібно шукати корені саме в XVII–XVIII ст. Цього принципу дотримався голова Чернігівської райдержадміністрації Володимир Сидоренко, коли запропонував фахівцям розробити герб Чернігівського району. Автором проекту став головний архітектор Олександр Дмитрюк. 17 червня 2004 р. сесія райради ухвалила пропонування ним герб.

Його щит розділено на дві частини. У першій, на срібному полі, – герб міста Чернігова. У другій, на зеленому полі – перехрес-

тя прапора з шаблею, а над ним – шість золотих зірок. Щит герба знаходиться в обрамленні колосків. Срібний колір щита відображає миролюбність, шляхетність та щиросердя жителів району. Зелений колір є символом краси поліської землі та її природних багатств.

Орел, герб міста Чернігова, символізує вірність давній геральдичній традиції, перерваній у 1917 році і засвідчує столичний статус району.

Перехрестя козацького Чернігівського полкового прапора з шаблею є символом мужності та стійкості захисників землі Чернігівської упродовж століть, символом прикордонної місцевості. Шість золотих зірок символізують шість містечок – центрів козацьких сотень – Седнівської, Олишівської, Полкової (Чернігівської) сотні, Слабинської, Роїщенської, Білоусівської.

Таким чином, виконано побажання дореволюційного російського дослідника Володимира Белінського, який писав: *“...древня емблема чи колір мають завжди незмінно бути збережені в державних відзнаках у недоторканому вигляді подібно тому, як у роду зберігаються давні традиції і герб.”*¹⁴⁰

Давньою українською традицією є поєднання жовтого і синього кольорів. Львівський мовознавець М. Рогович, як розповідає сучасний історик Володимир Сергійчук, висунув щодо до неї таку версію. Мовляв, слово “хохол”, яким іноді називають українців, монгольського походження. “Хох” означає синій, голубий, небесний. “Улу” – жовтий.

Синьо-жовтого кольору були козацькі прапори. На них зображувались святі, сонце, місяць, зірки, коло, олені, зброя – головні мотиви українського народного мистецтва. Козаки у походах несли прапори із вишиваним образом святої Покрови. Популярності набуло зображення лицаря-воїна з шаблею на лівому боці і рушницею на лівому плечі – символ, відомий з XVI ст. Він став гербом запорожців. Козацьке реєстрове військо мало таку гербову

¹⁴⁰ Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. – К., 1990. – С. 3.

символіку: лицар-козак з самопалом. Це зображення широко використовувалось на печатках, починаючи з 1596 р.

Прапор же Чернігівського району увібрав у себе специфіку даної місцевості. Він являє собою прямокутне полотнище із співвідношенням ширини до довжини 2/3 складається з двох горизонтальних смуг: верхня – білого кольору, нижня – зеленого. У верхньому кутку біля древка на білому полі зображено герб району, висота якого становить третину висоти прапора. Зелена смуга символізує достаток та багатство Поліського краю, біла – вірність, миролюбність, щирість.

Проект герба і прапора Чернігівського району отримав підтримку з боку геральдично-вексилологічної експертизи.

Окрім прапорів та гербових печаток до козацьких клейнодів належали бунчук, булава, литаври, духові труби, шабля, каламар тощо. Після ліквідації гетьманства у 1764 р. козацькі клейноди було скасовано і втрачено. Українські історики припускають, що вони, ймовірно, *“й досі припадають пилом у запасниках чужих музеїв”*, перш за все Польщі. Однак децю залишилось й в Україні. Наприклад, деякі печатки генеральної і полкової старшини складають унікальну колекцію Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського і є важливою базою для відродження стародавніх символів без помилок та перекручень не лише для Чернігівського району.

Виявлені науковцями печатки є сфрагістичними пам'ятками Лівобережної України та Чернігівщини XVII–XVIII ст.

Наукове вивчення печаток започаткував український історик Олександр Лазавревський, котрий на початку XX ст. жив і працював у Чернігові. Зокрема, він описав печатку Чернігівського полковника Павла Полуботка.

Його послідовник чернігівський краєзнавець Григорій Милорадович опублікував описи печаток Якова Лизогуба і все того ж Павла Полуботка.

На сторінках неофіційної частини "Черниговских губернских ведомостей" за 1861 рік (№16) історик, етнограф і фольклорист Степан Ніс опублікував опис печатки Чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, якою він скористався 1669 р., будучи гетьманом України.

У 1928 році Іван Крип'якевич оприлюднив печатку наказного Чернігівського полковника Івана Шохова.

Значна кількість печаток і родинних гербів опублікована на сторінках книги Володимира Лукомського і Вадима Модзалевського "Малороссийский гербовник". Книга побачила світ у 1914 р. і перевидаана у Києві 1993 р. Обидва дослідники тривалий час жили і працювали у Чернігові. Тому видання містить унікальні геральдичні відомості про козацькі родини, що походять з містечок і сіл нинішнього Чернігівського району.

Отже, печатки і родинні герби вже введені у науковий обіг. Тому краєзнавці та історики можуть використати їх для створення нових геральдичних знаків.

Окрім того, вони є джерелом з'ясування та уточнення фактів біографії багатьох відомих історичних діячів, яким належали перстні-печатки, виготовлені із срібла чи напівдорогоцінного каміння.

Але це вже необхідний матеріал для істориків українського золотарства.

Заключне слово

Один із журналістів якось закинув авторці цієї книги, що здійснені нею публікації не містять жодного історико-краєзнавчого або журналістського відкриття, що всі вони – звичайна інтерпретація на

обрану тему. Так, авторка за фахом не історик і не журналіст, а – бібліограф. Люди цієї професії працюють у бібліотеках, аби допомогти читачам науково систематизувати відповідно темі книги та інші видання, скласти їхні описи згідно міжнародних стандартів, а також правильно розкрити зміст кожного з них. Ось це і є інтерпретація – тлумачення, пояснення, розкриття смислу будь-чого.

Ми з Вами, шановні читачі, обрали для інтерпретації одну з найцікавіших тем минулщини – тему Чернігівського козацтва. Разом перегорнули сторінки найвиразніших книжок, аби дізнатись про його історію. Встановили імена полковників, сотників, отаманів, рядових козаків, котрі боронили Чернігівський край від татарських, литовських, московських і польських нападників, уквітчали його виноградниками, яблуневими, сливовими і вишневими садами. Чернігівська земля давала багатий врожай зерна, овочів і фруктів. Та сама земля, котру палили і знищували завойовники. Сирійський мандрівник Павло Алепський, який 1654 і 1656 рр. відвідав Україну і прожив тут понад сто днів, писав у своєму щоденнику, що садам *“нема ліку”* і *“панів всякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге.”*

Подумки відвідали Чернігівський полк із сотнями, сотенними містечками і селами, які сьогодні перебувають на терені Чернігівського району, а майже чотириста років тому були складовою частиною Української козацької республіки. Численні свідки розповіли нам, що Чернігівські козаки зводили храми з іконостасами,

які вражали своєю красою європейців, відкривали навчальні заклади, аби козацькі діти і кожний, хто цього бажав, вчилися грамоті, добру і справедливості. Зводили дерев'яні будинки для бідних і сиріт, з'єднуючи бруси без жодного цвяха. Крім столярства, займалися римарством, теслярством і шевством. Про їхні військові здібності так писав австрійський дипломат Йоган Георг Корб: *“Цей нарід (Козаки) сильний і перевищує Московитів і військовим умінням і хоробрістю.”* Француз Шарль Франсуа Масон служив у російському війську в 1762–1807 рр. У своїх “Секретних споминах про Росію”, виданих на початку XIX ст., писав, що козаки дуже активні люди. Вони щирі і відважні. Рабство їх майже не споганило. Козаки жорстокі і криваві тільки у розпалі військових дій. Ось чому до другої половини XVIII ст. козацька Україна була предметом міжнародної політики. Різні знатні чужинці старалися приєднати до свого уряду козацьку силу. Однак після возз'єднання з Росією вона почала втрачати незалежність. З кінця XVIII ст. Україна стала провінцією Російської імперії. Чернігівський полк було розформовано.

Йдучи слідами наукових досліджень, ми встановили, що найбільшим критиком українського козацтва був письменник та історик Пантелеймон Куліш. Для нього козаки – це люди, *“потерявшие дворища, батьковскую хату, весь свой добуток и даже семью”*. Своє життя вони перетворили на театр. Дослідник писав: *“Вообще, это важная потеря для русской истории, что украинские казаки, эти главные деятели торжества Руси над Польшею, оставили по себе так мало памятников своей деятельности. Кровь их пролилась как вода на землю и не оставила даже пятна по себе. Энергический дух их отошел в вечность, не оградивши уст хулителям своим; а их потомки лишены утешения слышать посмертное слово предков, каково бы оно не было.”*

Так, кров козацька пролилася на землю, але не безслідно. Нам у спадок залишились засновані козаками села, зведені храми, висаджені фруктові дерева, збудовані школи, шляхи, рибні

ставки, ліси, а головне – козацький стан приніс Україні визнання, повагу до її мови, побуту, звичаїв, до українського жіноцтва, до прагнення впровадити в життя демократичний принцип.

Пошук фактів, документів, літературних джерел про козацтво Чернігівського району тривав не один місяць. Вони систематизовані так, щоб читач мав змогу відчутти щось нове для себе, коли за рядком або документом постануть перед ним складні історичні події і людські долі.

Практичне значення цих бесід полягає у тому, що вони дають базові орієнтири для розуміння та інтерпретації подій, що мали місце у Чернігівському районі упродовж Козаччини. Підштовхнуть наступних краєзнавців до нових пошуків. Адже дослідження козацької доби лише починається і попереду багато роботи.

Авторка поділилася на сторінках цієї книги своїм баченням козацької слави, сподіваючись на розуміння і зацікавленість кожного, хто візьме її до рук.

ЗМІСТ

Бесіда перша про походження і значення козаків в історії України.....	4
Бесіда друга про городові полки і утворення Чернігівського полку	30
Бесіда третя про сотенне управління.....	60
Бесіда четверта про виникнення сотенних сіл і містечок.....	74
Бесіда п'ята про стан сотенного і полкового міста Чернігова	134
Заключне слово	167

Автор складає подяку

Володимирові Андрійовичу Сидоренкові
голови Чернігівської райдержадміністрації

Вікторові Романовичу Буйденкові
*директорові ДП "Чернігіврайагролісгосп",
секретареві райкому СДПУ(о)*

Науково-популярне видання

СТУДЬОНОВА Людмила Валентинівна

ОСЬ ДЕ, ЛЮДИ, НАША СЛАВА
(бесіди про Чернігівське козацтво)

Редактор А.Л. Курданов

Коректор О.А. Овчаренко, Н.О. Алєксєєнко

Комп'ютерна верстка та оформлення О.С. Жилінський

Підписано до друку 16.08.2004 р.

Формат 60х84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.

Гарнітура Computing modern. Обл.-вид. арк 9,12.

Умов. друк. арк 10,23. Тираж 1000 прим.

Зам. № 919.

Віддруковано в ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф"

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

суб'єктів видавничої справи,

серія ДК № 1115 від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,

факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,

e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

ГЕРБ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ